

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

О. Ю. КОНДРАТЕНКО

**УКРАЇНА У СВІТОВИХ
РЕЙТИНГАХ ДЕМОКРАТІЇ**

Монографія

Київ
2023

УДК 351.858:316.774

К 64

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 4 від 1 вересня 2022 р.)

Рецензенти:

Зеленько Г. І., доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Даниленко С. І. доктор політичних наук, професор

Ржевська Н. Ф. доктор політичних наук, професор

Кондратенко О. Ю.

К 64 **Україна у світових рейтингах демократії** : монографія. Київ :

ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 176 с.

ISBN 987-617-14-0034-4

У монографії висвітлено питання політичного правління в Україні згідно зі світовими рейтингами демократії. До уваги взято наукові дослідження та аналітичні звіти таких міжнародних неурядових організацій, як «Freedom House», «The Economist Intelligence Unit», «Reporter without Borders» та ін. На основі аналізу цих матеріалів визначено динаміку індексу та рейтингу демократичності України на тлі стану глобальної свободи упродовж 1996–2021 рр. – періоду активного моніторингу українських політичних процесів.

Монографія розрахована на вчених-суспільствознавців, політиків, експертів та усіх, хто цікавиться питаннями демократизації управлінських процесів в Україні.

УДК 351.858:316.774

ISBN 987-617-14-0034-4

DOI : 10.53317/987-617-14-0034-4

© Кондратенко О. Ю., 2023

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

O. Yu. KONDRATENKO

**UKRAINE IN WORLD
DEMOCRACY RATINGS**

Monograph

Kyiv
2023

UDC 351.858:316.774

K 64

*Recommended for publication by the Academic Council Kuras Institute of
Political and Ethnic Studies National Academy of Sciences of Ukraine
(Report № 4 from September 1, 2022)*

Reviewers:

Zelenko G. I., Doctor of Political Sciences, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Danylenko S. I., Doctor of Political Sciences, Professor

Rzhevskaya N. F., Doctor of Political Sciences, Professor

Kondratenko O. Yu.

K 64 Ukraine in world democracy ratings : monograph. Kyiv : Kuras
Institute of Political and Ethnic Studies National Academy of Sciences of
Ukraine, 2023. 176 p.

ISBN 987-617-14-0034-4

*The monograph covers the issue of political governance in Ukraine in
accordance with the world rankings of democracy. The research and
analytical reports of such international non-governmental organizations as
«Freedom House», «The Economist Intelligence Unit», «Reporter without
Borders» and others were taken into account. Based on the analysis of these
materials, the dynamics of the index and rating of democracy of Ukraine
against the background of the state of global freedom during 1996–2021 – a
period of active monitoring of Ukrainian political processes.*

*The monograph is intended for social scientists, politicians, experts and
anyone interested in the democratization of management processes in Ukraine.*

UDC 351.858:316.774

ISBN 987-617-14-0034-4

DOI : 10.53317/987-617-14-0034-4

© Kondratenko O. Yu., 2023

© Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. Методика визначення рейтингів та індексу демократії	11
РОЗДІЛ 2. Рейтинги демократичності державного управління	27
РОЗДІЛ 3. Управління на рівні місцевих органів влади	39
РОЗДІЛ 4. Виборчий процес	47
РОЗДІЛ 5. Стан розвитку громадянського суспільства	60
РОЗДІЛ 6. Ступінь незалежності ЗМІ	74
РОЗДІЛ 7. Рівень свободи Інтернету	93
РОЗДІЛ 8. Ефективність і незалежність судової системи	110
РОЗДІЛ 9. Рівень сприйняття корупції	121
РОЗДІЛ 10. Загальний індекс та місце України у світовому рейтингу демократії	140
ВИСНОВКИ	157
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	163

CONTENT

INTRODUCTION	7
CHAPTER 1. Method for determining the ratings and index of democracy	11
CHAPTER 2. Ratings of the democracy of public administration	27
CHAPTER 3. Management at the level of local authorities	39
CHAPTER 4. The election process	47
CHAPTER 5. The state of development of civil society	60
CHAPTER 6. Degree of media independence	74
CHAPTER 7. The level of Internet freedom	93
CHAPTER 8. Efficiency and independence of the judiciary	110
CHAPTER 9. Perception of corruption	121
CHAPTER 10. General index and place of Ukraine in the world ranking of democracy	140
CONCLUSIONS	157
SOURCES AND LITERATURE	163

ВСТУП

Демократія, що в дослівному перекладі означає народовладдя, є одним із шести типів політичних режимів, притаманних державам як формі політичної організації суспільства. Важливим завданням для розуміння процесів, які відбуваються в країні, є вивчення їх динаміки відповідно до розроблених універсальних індексів демократизації, які розроблені авторитетними міжнародними організаціями. Звісно, такі індекси є доволі технологічними і багато в чому не враховують різні аспекти процесів демократизації, однак дають можливість у порівняльному контексті уявити, на якому відрізку шляху, порівняно з іншими країнами і сама зі собою, перебуває держава.

Індекс демократії – це глобальне дослідження рейтингу країн світу за ключовими демократичними показниками та своєрідний зріз соціального і політико-економічного рівня розвитку держави, стану розвитку в ній громадянського суспільства, а також її міжнародно-політичного статусу в світі загалом. Водночас рівень динаміки розвитку політичних прав і свобод дозволяє визначити й міжнародний імідж держави, від якого залежить її бізнесова, інвестиційна, туристична привабливість тощо. В цьому плані визначення сутності політичного правління в Україні за світовими рейтингами демократії в умовах утвердження її як суб'єкта міжнародної політики набуває неабиякого наукового значення.

Україна тривалий час перебуває в стані транзиту від авторитаризму до повноцінної – усталеної демократії. З розпадом СРСР вона потрапила до рейтингу групи країн з перехідним режимом або частково вільною демократією, й відтоді процес набуття демократичної стабільності триває вже більш як тридцять років. Саме тому нинішнім завданням сучасної вітчизняної політології й соціології є моніторинг рейтингу України в світовому рейтингу демократії, а також здійснення аналітичних прогнозів щодо перспектив прискорення демократичного поступу держави. Відомо, що в останні роки світова демократія та лібералізм переживають стан кризи на тлі подальшого наростання популярності авторитаризму

в цілій низці держав. Більше того, простежується зниження динаміки демократичних процесів навіть у розвинутих демократичних країнах. Тому на Україну покладається особлива відповідальність збереження не лише державності, але й демократичних цінностей в умовах авторитарного наступу.

Дедалі чіткіше вимальовується лінія геополітичного зіткнення між країнами ліберальної демократії та автократичними і авторитарними державами. Отже, Україні, яка здійснила свій європейський вибір, слід надалі інтегруватися до євроатлантичних структур з тим, щоби завершити шлях сходження у вищу ліберальну когорту держав та захистити власний суверенітет від наступу того самого авторитаризму. Тож в умовах російської гібридної, а сьогодні відкритої та повномасштабної агресії, що ведеться проти України, а також і проти колективного Заходу загалом, збереження динаміки демократизації інституцій та зміцнення українського громадянського суспільства й політичної нації є нині першочерговим завданням. Адже саме Україна лишається чи не єдиною державою на пострадянському просторі, що зберігає порівняно високі показники ліберального індексу поміж інших гібридних (транзитивних) демократій та автократій.

У протистоянні з Російською Федерацією Україні необхідно зміцнювати не лише зовнішній безпековий напрям – розбудувати збройні сили та зберігати активність дипломатії (зادля збереження антиросійської коаліції та дискурсу стосовно недопущення спроби анексії Кримського півострова), але й динамізувати внутрішньополітичні процеси. Це, передусім, стосується проведення антикорупційних реформ, а також сприяння держави у забезпеченні умов завершення становлення моделі сучасної ринкової, інноваційної та конкурентоспроможної економіки.

Звернімо увагу, що серед ключових факторів, котрі не дають можливості Україні завершити транзит від неповної (гібридної) до розвинутої демократії, є: збереження монопольного домінування у вітчизняній економіці фінансово-промислових груп (ФПГ), які забезпечують вплив і на політичні процеси; недосконалість механізмів управління на всіх рівнях, що породжує конфлікт між усіма гілками влади та концентрацію фінансових потоків у руках набли-

жених до влади осіб; занепад виборчої демократії та втручання владних інституцій у виборчий процес; дисбаланс динаміки формування громадянського суспільства та потенціалу й діяльності неурядових організацій; втручання владних структур та фінансово-промислових груп (ФПГ) у діяльність ЗМІ для забезпечення впливу на політичні процеси; неефективність та залежність від владних та олігархічних структур судової системи, яка досі залишається однією з найпроблемніших сфер у державі; високий рівень політичної та економічної корупції, який не знижується упродовж усіх тридцяти років незалежності України та унеможливує забезпечення політичної стійкості і спроможності держави. Загалом, це далеко не повний перелік чинників, які уповільнюють поступ Української держави у подоланні транзитивного шляху до демократії.

Тож Україна упродовж тридцяти років так і не спромоглася потрапити до вищої ліги розвинутих, стійких демократій. Такий стан речей зумовлений як суб'єктивними, так і об'єктивними обставинами. Відновивши державність унаслідок краху СРСР, Україна багато в чому зберігала авторитарні інституції під новим становищем каркасом президенталізму (конституційної моделі 1996 р.). Відбиток радянського авторитаризму породив перманентне явище протистояння між ключовими гілками влади України – Президентом, Кабінетом Міністрів та Верховною Радою. Український президенталізм, що є прямим спадком інституту радянського генсека, став ключовим гальмом до побудови демократії. У той же час, корупційні скандали, переслідування та вбивства журналістів і представників опозиції стали тригером трансформації політичних та суспільних інститутів. Загострення протистояння між суспільством та владою набуло свого піку під час Помаранчевої революції та Революції Гідності. Утім, зміна влади не забезпечила зміну політико-економічної системи в державі, що, власне, й утримує Україну в стані гібридного (транзитного) демократичного режиму. Ключовим фактором уповільнення «руху» України до повноцінної демократії є російська гібридна (нині відкрита та повномасштабна) агресія, спрямована на політичну та економічну дестабілізацію держави та повну ліквідацію її суверенітету.

Також об'єктивним фактором падіння рейтингів України у ключових показниках демократії стала неспровокована повномасштабна війна Російської Федерації від 24 лютого 2022 р. Ці катастрофічні події прямо позначилися на українських рейтингах демократичності управління, стану громадянського суспільства, свободи ЗМІ, свободи доступу до Інтернету та, зрештою, на загальних рейтингах стану демократії в Україні. В державі введено воєнний стан, в якому працюють як владні, так і суспільні інститути. Попри погіршення загальної рейтингової картини України у демократичному ранжуванні через воєнні дії та воєнний стан рух до набуття державою статусу повноцінної демократії не згорнутий, адже Україна впевнено прямує до когорта цивілізованих ліберально-демократичних країн, здобувши статус кандидата на членство в ЄС у червні 2022 р.

Важливим аспектом новизни цієї монографії є узагальнююче зіставлення результатів аналізу дослідження індексу та рейтингу української демократії, здійснюваного спеціалізованими організаціями та компаніями. Автор здійснив спробу простежити динаміку становлення демократії в Україні за її світовими рейтингами. В основу дослідження покладено матеріали аналізу світової демократії, здійсненого такими авторитетними світовими компаніями та неурядовими організаціями, як «*The Economist Intelligence Unit*» («Зе Економіст Інтелідженс Юніт»), «*Freedom House*» («Дім свободи»), «*Reporter without Borders*» («Репортери без кордонів») «*Transparency International*» («Трансперенсі Інтернешнл») та ін.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДИКА ВИЗНАЧЕННЯ РЕЙТИНГІВ ТА ІНДЕКСУ ДЕМОКРАТІЇ

Основою методики визначення індексу демократії на глобальному, регіональному та локальному рівні є постійний моніторинг стану як української, так і світової демократії, що здійснюється на рівні цільових мозкових (аналітичних) центрів (*think tanks*) та дослідницьких приватних компаній, корпорацій, організацій і груп. Однією з найавторитетніших компаній, що опікуються вивченням і ранжуванням стану світової демократії, можна вважати британську компанію «*The Economist Intelligence Unit*», котра є дочірньою організацією багатонаціональної медіа-корпорації «*The Economist Group*» зі штаб-квартирою в Лондоні. Серед завдань компанії є аналіз інформації щодо стану міжнародного бізнесу та міжнародних відносин загалом. Аналітичне дослідження індексу демократії цією компанією проводиться з 2006 р. Оприлюднення політичного аналізу забезпечується завдяки публікації відповідних журналів, газет та інших видів спеціалізованої преси. Втім, однією із ключових форм роботи цієї компанії є щорічна публікація рейтингу країн за рівнем розвитку демократії в однойменному періодичному виданні «*The Economist*»¹.

Зауважимо, що із самого початку своєї діяльності компанія планувала публікувати свої результати аналізу раз на два роки. Ймовірно, саме через це відсутні дані щодо глобального демократичного розвитку за 2007 р. та 2009 р. Розрахунок і визначення показника індексу демократії відбувається на основі анкетування й шляхом аналізу результатів відповідей на 60 інтегрованих запитань, кожне з яких має кілька варіантів відповіді. Під час складання класифікації враховуються 60 ключових показників, згрупованих у п'ять основних категорій: виборчий процес і плюралізм, діяльність уряду, політична ангажованість (участь) населення, політична культура, громадянські свободи. У визначенні індексу демократії компанією «*The Economist Intelligence Unit*» беруться до

¹The Economist Group. URL: <https://www.economistgroup.com/>.

уваги й інші критерії, пов'язані зі світовим рейтингом демократії, зокрема: свобода преси, свобода економіки, конкурентоспроможність країни тощо. Питання формуються у межах спеціальних категорій, як от: справедливості виборів, безпеки виборців, впливу іноземних держав на уряд, можливості державних службовців для здійснення політики. Найбільш важливими показниками тут є й категорії: виборча демократія, політичні права, громадянські свободи, громадянські права тощо. У цих категоріях також існують власні рейтингові критерії показників для визначення рівня свободи в країні, що теж визначають загальний рейтинг стану її демократії².

Задля знаходження індексу демократії, згідно з методикою компанії «*The Economist Intelligence Unit*», показники результатів відповідей по кожній з категорій усереднюються та округлюються до однієї десятої. Шкала оцінювання індексу демократії цієї компанії є десятибальною – відповідно, 1 – найнижчий індекс стану демократії, тоді як 10 – найвищий. Так, якщо індекс демократії за результатами опитування становить 8–10 балів, то така країна є повноцінною демократією; за результату 6–7,9 балів демократія вважається неповною; 4–5,9 балів – у країні панує перехідний (гібридний) режим; менше 4 балів – країна з авторитарним режимом³.

Фінансована США міжнародна некомерційна правозахисна організація «*Freedom House*», зі штаб-квартирою у Вашингтоні, починаючи з 1973 р. (за ініціативи відомого американського соціолога Р. Гастіля) відстежує та досліджує стан демократії, політичних свобод і дотримання основних прав людини⁴. Організація публікує щорічні доповіді-звіти, як-от «*Freedom in the World*» та звіти з оцінкою ступеня демократичних свобод, спрямовані на підтримку та дослідження стану демократії, політичних свобод і дотримання основних прав людини. Кожен звіт висвітлює демократичний рейтинг країни за попередній рік.

²Рейтинг стран мира по уровню демократии. Информация об исследовании. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/democracy-index>.

³Індекс демократії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81_%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%97.

⁴Freedom House. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%80%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC_%D0%B3%D0%B0%D1%83%D0%B7.

Так, у доповіді «*Freedom in the World*» застосовується дворівнева рейтингова система, яка складається з балів і статусу. На рівні балів країні/території присвоюється від 0 до 4 балів за кожний з 25 показників, причому максимальна кількість балів становить 100. Ці показники, які мають форму запитань, згруповані у субтематичні категорії: «Політичні права» (0–40) та «Громадянські свободи» (0–60). Зазначені показники у підсумку урівноважуються для визначення статусу країни: «Вільна», «частково вільна» або «невільна». Найвищим результатом з визначення свободи країни є 100 балів. Це означає, що країна/територія отримала по 4 бали за кожним з 25 показників, набравши максимальні 40 балів у категорії «Політичні права» та 60 балів у категорії «Громадянські свободи». У разі набрання такої кількості балів країні/території присвоюється статус «вільної». Найгіршим результатом у рейтингу свободи є рівень – 4 (мінус чотири). Тобто, така країна набирає 0 балів за всіма 25-а стандартними показниками, а також – 4 бали за додатковим показником, що призначений для врахування цілеспрямованих змін демографічного складу населення. У разі набрання такої мінімальної кількості балів країні/території присвоюється статус «невільної»⁵.

Примітно, що світовий рейтинг демократії країн до 2014 р., згідно з доповіддю «*Freedom in the World*», визначався за шкалою індексу від 1 (найбільш вільні) до 7 балів (найменш вільні). Залежно від рейтингу держави у зазначеній щорічній доповіді класифікуються як вільні (1–2,5 балів), частково вільні (3–5 балів) та невольні (5,5–7 балів). За семибальною шкалою оцінюються два ключові параметри «політичні права» та «громадянські свободи», які й формують загальний рейтинг конкретної держави у загальному ранжуванні світової демократії. Приміром, якщо Україна в середньому отримувала 3 бали в рейтингу як політичних прав, так і громадянських свобод, а тому її загальний рейтинг у доповіді «*Freedom in the World*» оцінювався, відповідно, як 3 бали. Тобто, у загальному рейтингу демократії Україна оцінювалася як частково

⁵Свобода у світі 2020: Популярні запитання. URL: <https://freedomhouse.org/uk/reports/freedom-world/svoboda-u-sviti-2020-populyarni-zapitannya#A5>.

вільна країна чи країна з перехідним – гібридним режимом. Усі зазначені показники добре корелюються з іншими аналітичними показниками демократії на кшталт «*Polity data series*»⁶.

Рейтинги організації «*Freedom House*» активно висвітлюються в ЗМІ та використовуються політичними дослідниками як джерело для забезпечення наукових розвідок. З 2014 р. організація «*Freedom House*» поступово почала переходити до оцінювання світової демократії за стобальною шкалою індексу (зберігаючи при цьому паралельний підрахунок за семибальним ранжуванням), яку формують політичні права (1– 40 балів) та громадянські свободи (1– 60 балів). Однак, перейшовши у 2016 р. на стобальну шкалу оцінювання індексу глобальної демократії «*Freedom House*» так остаточно і не відмовилася від семибальної шкали оцінювання у своїх щорічних доповідях, «*Freedom in the World*». Загальна кількість балів формується за результатами опитування у межах таких блоків-підкатегорій (всередині їх також існує відповідна шкала градації за відповідною кількістю балів), як-от: виборчий процес, політичний плюралізм та політична участь, функціонування уряду, свобода висловлення поглядів і переконань, права на свободу і об'єднання та організації, верховенство права, а також особиста незалежність та права особи⁷. Характерно, що система оцінювання в доповідях «*Freedom in the World*», на відміну від методики оцінювання інших спеціалізованих організацій, не дає змоги дослідити загальний рейтинг демократії країн світу (як це здійснює компанія «*The Economist Intelligence Unit*») та визначити місце в ньому України. Тому «*Freedom in the World*» у своїх доповідях окремою таблицею застосовує принцип групування країн відповідно до набраної кількості балів, як-от: найбільш вільні, вільні, частково вільні та невольні.

Важливою для вивчення демократії, передусім транзитивних країн, є щорічна доповідь цієї організації за назвою «*Nations in*

⁶Freedom in the World Methodology 2015. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Methodology_FIW_2015.pdf.

⁷Freedom in the World Methodology 2022. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/202202/FIW_2022_Methodology_For_Web.pdf.

Transit», яка публікується починаючи з 1995 р. Доповідь є своєрідним дослідницьким аналізом демократичного розвитку 29 пост-соціалістичних країн мегарегіону, що простягається від Центрально-та Південно-Східної Європи до Центральної Азії і включає в себе країни так званої транзитивної демократії. Характерно, що об'єктом аналізу стали країни так званої перехідної демократії, які свого часу входили до СРСР, та його колишні сателіти – держави Центрально- та Південно-Східної Європи. Дослідження базується на щорічному опитуванні широкої громадськості транзитивних країн про демократичні реформи. Проте зауважимо, що рейтинг країн за рівнем розвитку демократії в цьому мегарегіоні вказана компанія почала складати лише починаючи з 2016 р., а до цього часу всі країни з їх індексацією демократичного розвитку нотувалися в алфавітному порядку, що викликало значні незручності у визначенні їх рейтингу та стану в них демократії⁸.

Аналіз демократії «*Freedom House*», на відміну від корпорації «*The Economist Intelligence Unit*», у звітних доповідях «*Nations in Transit*» здійснюється у рамках семи показників-критеріїв: демократичне управління державою, виборчий процес, громадянське суспільство, свобода ЗМІ, демократичне управління на місцевому рівні, структура й незалежність системи правосуддя, рівень корупції. Індекс демократії є середнім арифметичним, що базується на семи окремих критеріальних показниках – кожен з них, починаючи з 1995 р., оцінювався від 7 (найнижчий показник) до 1 бала (найвищий показник). Починаючи з 2019 р. рівень розвитку демократії подається у відсотках – від найнижчого рівня демократії 0% до найвищого 100%, чим також відрізняється від підходів індексування демократії компанією «*The Economist Intelligence Unit*»⁹. Також з 2019 р. загальні індекси рівня демократії в цих країнах варіюються в балах у діапазоні оцінки від 1 до 7: стійкі авторитарні режими (1–2); напівконсолідовані авторитарні режими

⁸Freedom House: Nations in Transit Methodology. URL: <https://freedomhouse.org/reports/nations-transit/nations-transit-methodology>.

⁹Драчук С. Демократичний рейтинг України дещо зріс, але перед нею стоять виклики в дотриманні демократії – Freedom House. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/freedom-house-nations-in-transit/30594646.html>.

(2,01–3); перехідні або гібридні режими (3,01–4); напівконсолідовані демократії (4,01–5); усталені (стійкі) демократії (5,01–7)¹⁰.

Як бачимо, організація «*Freedom House*» додала до своєї методики визначення показників демократії ще й такі важливі критерії, як рівень корупції та свобода ЗМІ, що значно розширює спектр аналітичного оцінювання розвитку демократичних свобод у світі та окремо взятій країні. Власне свобода слова передбачає відсутність/мінімізацію необґрунтованого втручання держави в діяльність ЗМІ, передусім, спираючись на конституційні гарантії свободи слова. Вказана організація вивчає і аналізує свободу слова в світі у контексті підтримки стану демократії, політичних свобод і прав людини.

Отже, слід наголосити, що до 2018 р. включно компанія «*Freedom House*» в доповідях «*Nations in Transit*» використовувала стару методику оцінювання індексу глобальної демократії, згідно з якою таке індексування здійснювалося в зворотному діапазоні – від 7 до 1 бала: «невільні» / авторитарні країни (7–6 балів); «вільні» країни або усталені демократії (1–2 бали). Тобто, чим нижчий відсоток балового показника, тим вищий рівень демократії в країні. Починаючи з 2019 р. організація започаткувала нову методику оцінювання індексу демократії в порядковому відліку – від 1 до 7 балів: «невільні» / авторитарні країни (1–2 бали); «вільні» країни, або усталені демократії (6–7 балів), а також почала обраховувати загальний відсоток демократії від 1% до 100% на основі семи окремих показників, про що йшлося вище. У зв'язку з цим було здійснено загальний перерахунок індексу демократії в світі за 2005–2020 рр., включаючи відсоток демократії. Задля уникнення непорозумінь автор використовує стару шкалу оцінювання індексу демократії, за винятком 2019–2020 рр., коли така система оцінювання вже не діяла.

Крім того, компанія «*Freedom House*» публікує щорічні доповіді та звіти з оцінювання свободи преси й мережевих свобод по кожній країні світу й спеціальні доповіді про країни перехідного

¹⁰Nations in Transit Methodology. URL: <https://freedomhouse.org/reports/nations-transit/nations-transit-methodology>.

періоду, які широко використовуються в політичних дослідженнях та публікаціях засобів масової інформації, а також доповіді щодо прав жінок на Близькому Сході та в Північній Африці, свободи слова в Африці на південь від Сахари тощо. До всього, «*Freedom House*» готує доповіді для подальших досліджень і політико-соціологічного аналізу¹¹.

Так само компанія «*Freedom House*» відстежує ситуацію в інтернет-просторі в понад 60 країнах світу, в тому числі й в Україні. Щорічно компанія публікує звіти «*Freedom on the Net*». Ситуація в мережі Інтернет безпосередньо пов'язана зі свободою слова та ЗМІ й оцінюється за стобальною шкалою – від 0 до 100 – де, відповідно, 0 означає найгіршу ситуацію з Інтернетом у державі, а 100 – найкращу. Загальний рейтинг ситуації з Інтернетом формують підтематичні категорії (мають також свою окрему шкалу оцінювання), як-от: «Перешкоди для доступу» (0–25); «Обмеження контенту» (0–35); «Порушення прав користувачів» (0–40)¹².

Неурядова організація (НУО) із захисту прав людини «*Reporter without Borders*» («Репортери без кордонів»), яка має консультативний статус в ООН та ЮНЕСКО, викриває факти застосування цензури, виступає за звільнення журналістів, ув'язнених на підставі професійної діяльності, а також публікує щорічний індекс свободи преси та слова на основі її оцінки у близько 180 країнах світу. Основним завданням є забезпечення вільного доступу до інформації незалежно від кордонів. Власне, цей інтернет-барометр свободи преси покликаний визначати ступінь свободи слова у світі, який мають журналісти та користувачі мереж, а також рейтинг країн стосовно дотримання ними принципів вільних медіа. Крім того, представники «*Reporter without Borders*», складаючи щорічні рейтинги, здійснюють моніторинг зусиль влади, спрямованих на повагу цієї самої свободи¹³.

У означеному контексті вивчається також ступінь насильства, що чиниться стосовно журналістів та їх помічників з боку держави,

¹¹Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/>.

¹²Freedom on the Net. Ukraine. 2021. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2021>.

¹³Reporter without Borders. URL: <https://rsf.org/en>.

спецслужб, збройних ополчень та інших груп тиску. Однак організація не вивчає якість журналістики та не розглядає порушення прав людини. Ключовим методологічним аспектом є формування рейтингу за результатами анкетування журналістів та інших фахівців у галузі медіа. Ранжування країн за рівнем свободи медіа здійснюється у межах п'яти груп залежно від ситуації та має такий вигляд: хороша ситуація; задовільна ситуація; помітні проблеми; складна ситуація; дуже складна ситуація¹⁴.

Результати досліджень «*Reporter without Borders*» є важливими у дослідженні рівня рейтингів демократії, оскільки надто важливим є з'ясування кореляції між індексом демократії та індексом свободи медіа в світі чи окремо взятій країні. Звіт організації побудований на анкетуванні з використанням шести загальних критеріїв: плюралізм (вимірює ступінь представленості думок у медіа-просторі), незалежність ЗМІ, середовище та самоцензура, законодавча база, прозорість та інфраструктура. Опитувальник, що містить 87 пунктів, враховує й законодавчу базу для ЗМІ (включаючи покарання за злочини з боку преси, наявність державної монополії на певні види ЗМІ та спосіб регулювання ЗМІ), ступінь незалежності ЗМІ, їх прозорість, рівень інформаційної інфраструктури тощо. Сюди також входить визначення ступеня порушення вільного потоку інформації в Інтернеті. Анкета розсилається 18 партнерським НУО, які досліджують свободу слова, розташованим на п'яти континентах, 150 її кореспондентам у всьому світі та журналістам, дослідникам, юристам та правозахисникам. Власне, зведення даних анкетування й формує рейтинг країн за рівнем свободи преси¹⁵. Починаючи з 2013 р. індекс свободи преси країни формується залежно від кількості набраних нею балів – від 100 (максимальний рівень свободи) до 1 (мінімальний рівень свободи ЗМІ). До 2013 р. індекс оцінки свободи медіа формувався в зворотному відліку – від 0 (максимальний рівень свободи ЗМІ) до 100 і вище (мінімальний рівень свободи ЗМІ) на основі 43 критеріїв, кожен з яких мав

¹⁴Press Freedom Index. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Press_Freedom_Index.

¹⁵Reporters Without Borders. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Reporters_Without_Borders.

п'ятибальну шкалу. Приміром, у 2010 р. рейтинговий індекс був сформований у діапазоні від 0 (отримала Норвегія) до 105 (отримала Еритрея)¹⁶.

Вагомими для дослідження індексу демократії в Україні є аналітичні дослідження міжнародної НУО щодо боротьби з корупцією «*Transparency International*» зі штаб-квартирою в Берліні, яка вивчає стан корупції починаючи з 1995 р. Вивчення стану корупції так чи інакше відображає рівень розвитку демократії та сприяє аналітичному формуванню індексу демократії в окремо взятій країні та світі загалом. Вказана дослідницька група проводить детальну й незалежну оцінку стану корупції в усьому світі. Вивчається також проникність корупції через кордони, а також її поширення в різних сферах економіки та політики. Дослідження корупції здійснюється на національному, місцевому та секторальному рівнях. Ведеться також аналіз конкретних проявів корупції, визначаються її причини, наслідки, а також пропонуються рекомендації щодо ефективності боротьби з нею та заходи щодо її зменшення. На основі аналітичних досліджень формується індекс сприйняття корупції, що вимірює рівень сприйняття корупції у державному секторі різних країн за стобальною шкалою¹⁷.

Отже, організація, що має відділення у більш ніж 100 країнах світу, сприяє боротьбі з глобальною корупцією, зокрема завдяки пропагандистській і агітаційній діяльності, шляхом викриття мереж, що дозволяють процвітати корупції, а також через вимоги дотримання прозорості у всіх сферах людського життя. Основна місія «*Transparency International*» полягає в зупиненні сприяння та, власне, самої корупції через забезпечення підзвітності й доброчесності на всіх рівнях та в усіх секторах суспільства – уряді, громадянському суспільстві, політиці, бізнесі та повсякденному житті. Індекс сприйняття корупції (*Corruption Perceptions Index* (CPI)) класифікує країни та території за ставленням до неї у державному секторі.

¹⁶Reporter without Borders: Press Freedom Index 2010. Five decades after independence, African journalists still seeking freedom. URL: <https://web.archive.org/web/20110721221055/http://en.rsf.org/press-freedom-index-2010,1034.html>.

¹⁷Transparency International. URL: <https://www.transparency.org/en>.

Він показує точку зору приватного сектору та його сприйняття корупції в публічному секторі. Детальний аналіз цього явища допоміг винести проблеми корупції на порядок денний міжнародної політики. Власне, саме дослідження корупції відбувається на основі масового публічного опитування (в ньому беруть участь десятки тисяч людей) з погляду її сприйняття пересічними громадянами. Врешті, на основі даних опитування, що проводиться незалежними експертами, й складається індекс корупції, який, починаючи з 2012 р., оцінюється за стобальною шкалою (упродовж 1995–2011 рр. оцінювання індексу корупції здійснювалося за десятибальною шкалою від 1 до 10) – від 0 бала (максимальний рівень корупції) до 100 балів (відсутність корупції)¹⁸.

Перед тим, як розпочати аналіз правління в Україні за світовими рейтингами демократії, слід зазначити, що в історії відомі три хвилі демократизації: 1820–1920 рр.; 1940–1960 рр.; від першої половини 1970-х рр. «Третя хвиля демократизації», на думку американського філософа та політолога С. Гантінгтона, розпочалася з демократичної трансформації в Іспанії та Португалії на початку 1970-х рр., а також із припиненням військового правління в Греції та Туреччині й падіння військових режимів у низці країн Латинської Америки. Врешті, С. Гантінгтон запропонував у 1991 р. п'ять можливих сценаріїв альтернативи демократизації: 1) авторитарний націоналізм; 2) релігійний фундаменталізм; 3) олігархічний авторитаризм; 4) популістські диктатури; 5) комунальні диктатури¹⁹.

Врешті, «третя хвиля демократизації» прокотилася країнами Азії, а завершилася вона падінням комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі та розпадом СРСР. З крахом СРСР зберігалися надії на зростання динаміки світової демократизації та настання так званої «четвертої її хвилі», що, однак, не справдилося. Врешті, можна стверджувати, що крах комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі та розпад СРСР і Югославії поклав край біполярній системі та спричинив «безпрецедентний

¹⁸Transparency International. URL: <https://www.transparency.org/en>.

¹⁹Хантінгтон С. Третья волна: Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. Л.Ю. Пантиной. Москва: РОССПЭН, 2003. 365 с.

демократичний прорив». Як відзначає відомий американський політолог Ф. Фукуяма, з 1970 р. по 2010 р. кількість демократій у всьому світі зростає з 35 до 120, тобто демократіями за цей період стали близько 60% країн світу, що дає підстави говорити про «третю хвилю демократизації». Арабська весна, що розпочалася у 2011 р. з падінням автократій у країнах Північної Африки та Близького Сходу, давала підстави для суджень про «четверту хвилю демократизації», однак хаос та відсутність демократичних трансформацій, спрямованих на побудову підзвітних державних інституцій та утвердження верховенства права, позбавила оптимізму щодо демократичних перетворень у країнах вказаних регіонів²⁰.

Уже на 1992 р. кількість держав з демократичними режимами вперше перевищила кількість авторитарних країн. Усі режими можна поділити на чотири типи: ліберальні (повноцінні, консолідовані) демократії, недосконалі (електоральні) демократії, перехідні (транзитивні, гібридні) режими, авторитарні режими (автократії). Держави з ліберальними демократичними режимами характеризуються як вільні, а з електоральними демократіями та гібридними режимами вважаються «частково вільними» країнами. Врешті, автократії характерні для «невільних» країн. Вважається, що електоральні демократії не є сталими режимами, оскільки їм притаманні ризики згорання демократичного розвитку, тоді як ліберальні демократії є відносно стабільними. Водночас є низка країн, що відкинули авторитарну модель політико-економічного розвитку, ставши на шлях демократії, утім, через низку причин не досягнули ознак електоральної демократії, а тому дістали назву транзитивних режимів, до яких, зокрема, відносять і Україну. Однак не обов'язково, що транзитивні країни в якийсь момент опиняться у когорті електоральних, а тим паче – ліберальних демократій. Світовий рейтинг демократії відзначається своєю «кастовістю», оскільки порівняно незначний рух країн спостерігається лише у межах «своїх» зазначених груп з надто обмеженим, а то й рідкісним переходом з однієї групи в іншу.

²⁰Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Т. Цимбал і Р. Корнута. Київ: Наш формат, 2019. С. 397–398.

У 1992 р. із 186 країн світу 99 (53%) було класифіковано як демократії, з яких 75 (40%) віднесено до ліберальних демократій, решта 87 (47%) країн визначено як недемократичні. Для порівняння, на 1995 р. із 191 тодішньої країни світу 117 (61%) були визнані як демократії, з яких 76 віднесено до ліберальних демократій, тоді як решта 74 (39%) вважалися недемократичними або авторитарними²¹. Такі дані свідчать про стійкий (хоча й неоднорідний) процес демократизації в світі у першій половині 1990-х рр. Ще один компаративний приклад свідчить про те, що на 2007 р. питома вага електоральних демократій дорівнювала 64% від загальної кількості політичних режимів у світі²².

Згодом, на 2015 р., із 195 країн 125 (64%) вважалися демократичними, з яких 86 (44%) було віднесено до ліберальних демократій, у той час як 70 (36%) визнано як недемократичні країни²³. Зрештою, у 2021 р. із 167 країн, представлених у рейтингу компанії «*The Economist Intelligence Unit*», 74 віднесено до таких, котрі мають ліберальну або електоральну демократію, а 34 охарактеризовані як країни з транзитивним (гібридним) режимом, усі ж решта 59 є авторитарними державами. Порівняно з попереднім роком, кількість автократій зросла на шість одиниць. Тобто, за рік шість транзитивних режимів трансформувалися до рівня авторитарних режимів²⁴.

У 2021 р. відбулося 13 змін у типах режимів – дев'ять негативних і чотири позитивні. Так, Чилі та Іспанія були понижені з категорії «повної демократії» до розряду «демократичної системи

²¹Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации? *Полис*. 1999. № 1. С. 10–26.

²²Романюк І.А. Походження демократії як чинник усталення демократичних режимів. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2010. № 885. Вип. 16. С. 58.

²³Country Ratings and Status, 1973–2016 / Freedom in the World Comparative and Historical Data. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/report-types/freedom-world>.

²⁴Democracy Index 2021: less than half the world lives in a democracy. URL: <https://www.economistgroup.com/group-news/economist-intelligence/democracy-index-2021-less-than-half-the-world-lives-in-a-democracy>.

з недоліками». Такі три східноєвропейські країни, як Молдова, Чорногорія та Північна Македонія, покращили свій статус, піднявшись із розряду «гібридних режимів» до категорії «недосконалих демократій». Еквадор, Мексика, Парагвай і Туніс перейшли з категорії «недосконалих демократій» до розряду «гібридних режимів». Мавританію переведено з категорії «авторитарних країн» до групи країн з «гібридними режимами». Киргизька Республіка опустилася на вісім позицій і була понижена з розряду держав з «гібридними режимами» до країн з «авторитарними режимами». Таким самим шляхом пішли Гаїті та Ліван. Загалом, у 2021 р. більшість країн зафіксували погіршення свого середнього бала або переживали стагнацію, і лише 47 (28,1%) із 167 країн зафіксували покращення. Близько 74 (44,3%) зафіксували зниження свого загального балу порівняно з 2020 р. Інші 46 (27,5%) залишилися на місці, а їхні показники були незмінними з 2020 р. Було також кілька покращень і деякі різкі зниження. При цьому у Молдові та Індонезії зареєстровано найбільші показники покращення, виміряні зміною їх загальних результатів, а Афганістан, М'янма та Туніс пережили найбільше зниження. У багатьох країнах Латинської Америки зафіксовано різке падіння їхніх загальних балів індексу демократії²⁵.

Хоча є підстави й для оптимізму, адже нині країни з авторитарними режимами становлять ледве третю частину від загальної кількості рейтингу держав, що може бути підґрунтям до подальшої лібералізації світу у довгостроковій перспективі. Однак темпи демократизації в останні п'ять років значно уповільнилися, що породжує певний скептицизм стосовно глобальної перемоги ліберально-демократичних цінностей. Загалом же глобальна свобода, згідно з постійними дослідженнями компанії «*Freedom House*», зменшується упродовж останніх шістнадцяти років поспіль не лише завдяки зміцненню впливу таких авторитарних держав, як Росія й Китай, але й через поворот до популізму,

²⁵Democracy Index 2021: less than half the world lives in a democracy. URL: <https://www.economistgroup.com/group-news/economist-intelligence/democracy-index-2021-less-than-half-the-world-lives-in-a-democracy>.

неолібералізму та націоналізму, зокрема в таких країнах, як США та Індія²⁶.

Загалом рівень світової демократії на 2019 р. за усередненими аналітичними даними був визначений на рівні 5,44 балів, що є найгіршим показником демократії від 2006 р. – тобто відтоді, як корпорація «*The Economist Intelligence Unit*» опублікувала перший індекс світової демократії. Так, лише 22 країни, в яких проживає 430 млн людей, мають статус повноцінної демократії. До того ж, було встановлено, що на цей рік близько третини населення світу жило під пануванням авторитарних режимів²⁷. У 2021 р. річний загальний індекс світової демократії, за даними аналізу компанії «*The Economist Intelligence Unit*», склав уже 5,28 балів, що нижче порівняно з попереднім роком (5,37 балів). Загалом, згідно з визначенням цієї компанії, таке падіння стало найбільшим від 2010 р. – тобто від завершення світової фінансової кризи і стало ще одним рекордом для найгіршого глобального результату від 2006 р. Тож, попри оптимізм, з аналітичних досліджень випливає те, що світ повільно скочується до авторитаризму, що становить загрозу усталеним ліберально-демократичним цінностям²⁸.

Насамперед слід зазначити, що стан демократії в Україні упродовж останніх тридцяти років не був надто дисонансним, порівняно з демократичними/антидемократичними тенденціями в Східній Європі. Також слід зауважити, що за весь час функціонування вказаних аналітичних компаній періодично постають питання щодо їх об'єктивності та прозорості оцінювання ними рівня глобального розвитку демократії та складання відповідного рейтингу. Все це безпосередньо відбивається й на рейтинговому оцінюванні розвитку демократії в Україні спеціалізованими аналітичними компаніями.

²⁶Fukuyama F. Putin's war on the liberal order. *Financial Times*. March, 04. URL: <https://www.ft.com/content/d0331b51-5d0e-4132-9f97-c3f41c7d75b3>.

²⁷Україна поднялась в рейтинге демократии. *The Economist*. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/01/22/7238091/>.

²⁸Democracy Index 2021: less than half the world lives in a democracy. URL: <https://www.economistgroup.com/group-news/economist-intelligence/democracy-index-2021-less-than-half-the-world-lives-in-a-democracy>.

Після перетину демократичного рубежу більшістю країн людство виразило надії на глобальне утвердження найбільш прийнятної форми політичного правління. Утім, останнім часом ліберально-демократичні ілюзії щодо остаточної лібералізації світу поступово зникають. Адже навіть сам автор ідеї «кінця історії» (як остаточного торжества ліберальної демократії) – Ф. Фукуяма зважає на низку переваг сильної держави. Так, якщо у 1990-х рр. цей видатний політолог виступав за мінімальне втручання держави в життя суспільства, то у 2004 р. він заявив про необхідність централізації держави, оскільки слабкі країни чи відсутність державності є джерелом тероризму, еміграції, крайньої бідності, корупції, поширення СНІДу тощо²⁹. Варто сказати, що Ф. Фукуяма не є новатором, він, по суті, повторює концепцію С. Гантінгтона 1968-о року. Виходячи з означеного, підтверджуємо доволі популярну на сьогодні думку про те, що напівзакриті й сильні країни мають змогу швидше справлятися із сучасними проблемами та викликами, на відміну від демократичних і, тим паче, слабких держав. Прикладом переваги сильної держави у боротьбі з глобальними викликами може виступати Китай, якому завдяки командно-адміністративній організації влади вдалося порівняно швидко приборкати пандемію COVID-19. Також Туреччина демонструє перевагу сильної держави у прискореній модернізації економіки та нарощуванні зовнішньополітичного впливу як регіональної надпотиуги.

«Freedom House», «The Economist Intelligence Unit» та низка інших аналітичних організацій відзначали, що із середини 1990-х рр. між державами СНД та країнами Балтії простежується наростаючий розрив за фактично всіма показниками й критеріями, що формують індекс демократії. З досліджуваних держав Україні не знайшлося місця ні групі держав з неповною (недосконалою) демократією, ані в групі з класичною ринковою економікою чи впевненою демократією. Тим не менш, експертними організаціями визнано, що Україна перетворилася на парламентсько-президентську республіку, де проводяться чергові багатопартійні вибори. Відтак

²⁹Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке. Москва: Изд-во: «АСТ МОСКВА»; Изд-во «Хранитель», 2006. С. 6.

слід розглянути основні критерії визначення індексу стану та розвитку української демократії, як-от: демократичність в управлінні, управління на рівні місцевих органів влади, виборчий процес, рівень розвитку громадянського суспільства, ступінь незалежності ЗМІ, ефективність і незалежність судової системи та рівень корупції.

Таким чином доведено, що попри популярність цінностей ліберальної демократії авторитаризм як форма правління не втрачає своєї популярності, що, власне, й підтверджують дослідження різних профільних компаній. Доведено, що упродовж останніх трьох років кількість країн з авторитарними режимами невпинно зростає. Хоча їх число й не перевищує третини від загальної кількості, однак навіть за такої повільної динаміки подібна тенденція зміцнення авторитаризму становить реальну загрозу усталеним глобальним ліберально-демократичним цінностям.

РОЗДІЛ 2

РЕЙТИНГИ ДЕМОКРАТИЧНОСТІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Демократичність в управлінні є прямим показником розвитку й стану демократії в державі. Саме тому у визначенні оцінки глобального індексу демократії цей критерій є найважливішим для спеціалізованих аналітичних компаній. Слід зазначити, що досить специфічною була ситуація з урядуванням в Україні наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. Адже парламент тоді ще не міг певною мірою впливати на роботу уряду шляхом висловлення вотуму недовіри, а призначення міністрів формально не вимагало тоді парламентської згоди. Контроль парламенту над виконавчою владою був переважно формальним, а президент міг звільнити прем'єр-міністра на власний розсуд. Президент також призначав керівників державної податкової адміністрації, митної служби, служби безпеки та інших державних структур. Також відсутність тривалий час парламентської більшості за надто розширених повноважень президента позбавляло урядову систему України стабільності. Отже, дедалі гостріше поставала проблема стримувань і противаг в українській системі державного управління.

Надто широкі повноваження президента стали передумовою до авторитарних тенденцій режиму Л. Кучми, особливо під час його другої каденції. Все це не могло не вплинути на індекс демократичності в управлінні, котрий у 1997–2000 рр., згідно з даними «*Freedom House*», знизився з 4,50 до 4,75 балів (за тодішньою методикою розрахунку компанії, що використовувала шкалу від 7 (мінімум) до 1 (максимум) (таблиця 1). Такий індекс України в цьому критерії відповідав рівню частково вільних демократій¹. Однією з ключових проблем України був тоді непрозорий характер загальнодержавного управління та розрив між юридичними та фактичними процедурами прийняття рішень. Адміністрація Президента України, очолювана В. Медведчуком з

¹Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2003. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

2002 р., перетворилася фактично на альтернативний уряд з цілим набором неформальних інструментів і процедур задля забезпечення впливу на політичні процеси. Все це залишало Україну в сірій зоні транзиту між авторитаризмом та демократією.

Рівень довіри виборців до Верховної Ради України залишався вкрай низьким. Політичні партії не мали впливу на формування виконавчої влади, ключові фігури в парламентських комітетах підтримували тісні зв'язки з Адміністрацією Президента для захисту власного бізнесу чи політичних інтересів, що прямо пропорційно відбивалося на їхньому голосуванні. Дедалі наростала кількість популістських рішень у ході боротьби за електорат. Ухвалений у 2003 р. Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» так і не був тоді повною мірою впроваджений².

Л. Кучма у 2002–2004 рр. з наближенням президентських виборів ініціював конституційну реформу, готуючи собі таким чином ґрунт для залишення в системі владі, для отримання права балотування на ще один термін, а тому зосередив зусилля на збільшенні повноважень парламенту з метою збереження статусу-кво у разі перемоги демократичного кандидата. Відтоді обговорювалася навіть можливість обрання президента Верховною Радою України. Тим часом Рада Європи запропонувала відкласти таке реформування до закінчення виборів. Саме за часів другого терміну Л. Кучми було посилено протистояння між трьома гілками влади – Президентом України, Верховною Радою та Урядом.

Перший коаліційний уряд був сформований у 2002 р. тодішнім прем'єр-міністром В. Януковичем, однак він був заснований не на результатах парламентських виборів, а на боротьбі/компромисі між основними олігархічними кланами та фінансово-промисловими групами (ФПГ). При всьому тому, Л. Кучмі не вдалося формалізувати інститут парламенту, а уряд не міг уникнути бюджетного фінансування для забезпечення роботи законодавчого органу. Отже, попри системне ігнорування органами виконавчої влади висновків

²Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2005. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff1350.html>.

парламентських комітетів роль парламентаризму за часів Л. Кучми хоч і була ослаблена, однак робота законодавчої гілки влади не була знівельована повністю.

Після парламентських виборів 2002 р. було сформовано новий комітет з питань євроінтеграції, який у майбутньому відіграв помітну роль у просуванні стратегії зближення України з ЄС та НАТО. Також за участю опозиційних сил зроблено спроби щодо поліпшення прозорості роботи влади та розширення громадського внеску у політичні процеси в країні. Однак це не привело до підвищення індексу демократичності управління, який упродовж 2002–2003 рр., згідно з оцінками «*Freedom House*», залишався на рівні 5 балів (таблиця 1)³.

З одного боку, зловживання владою та корупція були досить поширеними, уряд надмірно централізованим, а система стримувань і противаг украй неефективною. З другого боку, конституційна основа держави була демократичною, політична система залишалася плюралістичною, а опозиція була активною та досягла значних успіхів під час президентських виборів 2004 р. Усе це давало надію на стабільне підняття України у світових індексах демократії⁴.

Відповідно до Закону «Про зміни та доповнення до Конституції України», ухваленого 8 грудня 2004 р., Україна рухалася до парламентсько-президентської моделі влади (змішаної республіки), подібної до інших країн Центральної та Східної Європи. Цей закон, набрав чинності 1 січня 2006 р., позбавляв президента повноваження звільняти та призначати членів уряду без згоди парламенту. Нова конституційна модель надавала повноваження Верховній Раді призначати Кабінет Міністрів після формування коаліції більшості. Парламентська більшість (коаліція) призначає прем'єр-міністра та уряд, тоді як президент може розпустити парламент у разі нестворення коаліції протягом 30 днів.

³Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2003. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

⁴Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2005. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff1350.html>.

Парламент фактично забезпечував подвійне підпорядкування міністрів як президенту, так і прем'єр-міністру. Президент, при всьому, залишався сильною політичною фігурою, яка здобувала владу, діапазон котрої включав від керівництва Радою національної безпеки і оборони до права призначати та звільняти керівників регіональних виконавчих органів на основі офіційних подань уряду. Також президент міг призначати міністра оборони та міністра закордонних справ, тоді як інші члени уряду мали бути призначені прем'єр-міністром. Така модель організації влади хоч і була демократичною, проте постійно давала збій через низку інституційних прогалин, дефіцитів та неефективної системи стримувань та противаг⁵.

Завдяки зусиллям нового керівництва більшої прозорості набула й діяльність військових та поліції, проте все ще простежувалася відсутність стабільних і зрілих інституцій, які б забезпечували верховенство права та незворотність демократичних змін. Давалася ознаки урядова криза, що вилилася у зміну уряду Ю. Тимошенко у вересні 2005 р.⁶ Усе ж, після Помаранчевої революції 2004 р. індекс рівня демократичності урядування був встановлений на рівні 5,25 балів, а у 2005 р. він підвищився до 5 балів – згідно з аналізом «*Freedom House*» (таблиця 1)⁷. Згодом унаслідок політичної конкуренції серед найвищих посадових осіб та «війни за укази», що велася між президентом та парламентом у 2006–2009 рр., індекс рівня демократичності управління в Україні, згідно з висновками «*Freedom House*», погіршився з 4,50 до 5 балів (таблиця 1)⁸. Зниження індексу рівня демократичності урядування відбулося у 2006–2008 рр., згідно з даними компанії «*The Economist Intelligence Unit*» (розпочала свій аналітичний моніторинг з

⁵Freedom House: Nations in Transit 2009 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4a55bb4537.html>.

⁶Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2006. URL: <https://www.refworld.org/country,,FREEHOU,,UKR,,473aff3d50,0.html>.

⁷Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2005. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff1350.html>.

⁸Freedom House: Nations in Transit 2009 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4a55bb4537.html>.

2006 р.) – з 5,71 до 5,36 балів за десятибальною шкалою оцінювання (таблиця 2)⁹.

З приходом до влади В. Януковича Україна повернулася до президенталізму, окресленого конституційною моделлю 1996 року. Адже Конституційний Суд України у вересні 2010 р. скасував внесені до Конституції поправки від 8 грудня 2004 р., які створили змішану парламентсько-президентську систему влади, фактично відновивши версію документа 1996 р. Як наслідок, парламент втратив право призначати та звільняти Кабінет Міністрів, однак зберіг за собою право затверджувати прем'єр-міністра, призначеного президентом. Політично мотивована кримінальна справа проти експрем'єр-міністра України Ю. Тимошенко та інші приклади вибірковості використання судової влади завдали шкоди відносинам В. Януковича з усталеними демократіями та зробили неможливим підписання Україною далекосяжної Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Як доводять експерти корпорації «*The Economist Intelligence Unit*», арешт Ю. Тимошенко хоч і не був прикладом грубого використання судової системи в політичних цілях, але вона була засуджена згідно зі законодавством комуністичної доби, яке передбачало криміналізацію дій, котрі завдають шкоди країні, навіть якщо особа і не отримувала прибутку. Колишню очільницю уряду визнали винною в перевищенні своїх повноважень у 2009 р., що підписала угоду з РФ на імпорт газу за завищеною ціною¹⁰.

Потужний зв'язок між великим бізнесом і політикою зробив демократію досить хиткою, а державу надто залежною від різних ФПГ. Спецслужби та інші силові структури, замість своїх прямих призначень, чинили активний тиск на український бізнес, передусім на тих його представників, котрі не сприймали нових правил гри адміністрації В. Януковича. Опозиція була роздробленою, а

⁹The Economist: Democracy Index 2008. Intelligence Unit's Index of Democracy 2008. URL: <https://graphics.eiu.com/PDF/Democracy%20Index%202008.pdf>.

¹⁰The Economist: Democracy Index 2011. Democracy under stress. A report from the Economist Intelligence Unit 2011. URL: http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy_Index_2011_Updated.pdf&mode=wp&campaignid=DemocracyIndex2011.

виборці не мали життєздатної альтернативи партії влади, якою була Партія регіонів. Прискорено відбувався процес централізації і персоніфікації влади В. Януковича, який, до того ж, намагався уникати відповідальності за невдачу соціально-економічну політику. В. Януковичу вдалося закріпити авторитарний режим у 2011 р. через зниження статусу уряду та парламенту, котрі втратили свою незалежну роль у системі національного управління¹¹.

Зменшуючи роль офіційних державних інституцій і партійних структур, президент та його оточення вдалися до підпорядкування потужних бізнес-груп, які забезпечили прихід до влади нової команди. Жодне важливе політичне рішення тоді не приймалося Кабінетом Міністрів або парламентом без схвалення президента. Для означення нової кланово-олігархічної системи в Україні у політологічний обіг було навіть введено термін «Сім'я». До цієї групи входили найближчі родичі та найбільш віддані політичні соратники Президента України, котрі за свою лояльність отримали найвищі посади в державі, а разом з тим і доступ до фінансових потоків. Вибудовування президентом авторитарного режиму на онові особистих зав'язків зумовило формування та зміцнення негативних настроїв в українському суспільстві.

Каталізатором сплеску такого суспільного невдоволення стало масове побиття студентів на Майдані Незалежності 30 листопада 2013 р. під час демонстрації в підтримку підписання Угоди про асоціацію України та ЄС. Саме ця подія, в підсумку, стала тригером Революції Гідності, що зумовила падіння режиму В. Януковича. Майдан 2013 р. був не так виступом за демократію, як вимогою подолати корупцію, що позбавляла можливості забезпечити базові потреби громадян, а також протестом проти відмови від європейського вектора зовнішньої політики¹². Під час кризи уряд не хотів вести справжні переговори з протестувальниками, покла-

¹¹Freedom House: Nations in Transit 2012 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4fd5dd24c.html>.

¹²Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Т. Цимбал і Р. Корнута. Київ: Наш формат, 2019. С. 544.

даючись натомість на лояльність міліції та суддів. 29 грудня 2013 р. так звана Народна асамблея Майдану прийняла маніфест, який містив вичерпний перелік цілей, включаючи покарання за порушників прав людини, прийняття нової Конституції, децентралізацію влади, люстрацію суддів та основні реформи закону. Нагальність маніфесту підтверджувалася тим, що авторитарна траєкторія, по якій рухалася тодішня влада, зумовила падіння індексу демократичного управління в Україні, що знизилося у 2010–2013 рр. з 5 до 5,75 балів, згідно з аналітичними даними «Freedom House» (таблиця 1)¹³. Подібним чином відреагувала на тодішню ситуацію з держуправлінням в Україні й компанія «The Economist Intelligence Unit», відповідно до моніторингу якої індекс діяльності уряду знизився упродовж цього періоду з 5 до 4,29 балів (таблиця 2)¹⁴.

16 січня 2014 р. союзники президента від партії влади у Верховній Раді поспіхом ухвалили пакет законодавчих змін, що стали відомі як «диктаторські закони» та мали на меті стримувати подальшу громадянську активність. Вони дозволяли адміністративне затримання організаторів та учасників акцій протесту на невизначених підставах, а також суворі кримінальні покарання за правопорушення, такі як блокування доріг та порушення громадського порядку. Після самоусунення В. Януковича та подальшої його втечі до Росії виконувачем обов'язки президента було призначено О. Турчинова, а в травні 2014 р. президентом було обрано П. Порошенка. Починаючи з березня 2014 р. розгорнулася агресія Російської Федерації, яка окупувала Крим та інспірувала воєнні дії на Донбасі, підтримавши сепаратистські самопроголошені «республіки» – відомі як окремі райони Донецької та Луганської областей (ОРДЛО)¹⁵.

¹³Freedom House: Nations in Transit 2013 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/51c1680d27.html>.

¹⁴The Economist: Democracy Index 2013. Democracy in limbo A report from The Economist Intelligence Unit. URL: http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy_Index_2013_WEB-2.pdf&mode=wp&campaignid=Democracy0814.

¹⁵Freedom House: Nations in Transit 2014 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/539ea59a3.html>.

У 2014–2015 рр. індекс України в національно-демократичному управлінні, за даними «*Freedom House*», знизився до рівня 6 балів, що було мінімальним показником за всі роки української незалежності (таблиця 1)¹⁶. Згідно з оцінками компанії «*The Economist Intelligence Unit*» масштабна криза також вплинула на індекс демократичності діяльності українського уряду, який у 2014–2015 рр. знизився до рівня 3,93 балів (таблиця 2)¹⁷.

Упродовж 2016–2017 рр. парламент ухвалював досить суперечливі закони, зокрема, «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей». До того ж, низка законопроектів подавалася без обговорення з громадськістю¹⁸. У 2017 р. подав у відставку очолюваний А. Яценюком уряд реформаторів, який не впорався із завданнями щодо реалізації антикорупційних заходів. Унаслідок цього відбулося посилення президентської влади. Упродовж 2016–2018 рр. унаслідок відносної стабілізації політичної ситуації в Україні індекс демократичності управління, згідно з оцінками «*Freedom House*», покращився з 6 до 5,75 балів (таблиця 1)¹⁹. В цей же період, згідно з даними компанії «*The Economist Intelligence Unit*», індекс рівня демократичності урядування в Україні, навпаки, знизився з 3,93 до 3,21 бала – показник, на який вплинула внутрішня криза, спад економіки та російська агресія (таблиця 2)²⁰.

У квітні 2019 р. в Україні відбувся перехід влади до нового президента В. Зеленського, а проведення в цілому демократичних виборів дозволило досягти подальшого стабільного процесу реформування системи державного управління. Після парламентських виборів у липні 2019 р. було сформовано новий Кабінет

¹⁶Freedom House: Nations in Transit 2015 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/55929ef224.html>.

¹⁷The Economist: Democracy Index 2015. Democracy in an age of anxiety 2015. URL: <https://www.yabiladi.com/img/content/EIU-Democracy-Index-2015.pdf>.

¹⁸Freedom House: Nations in Transit 2017 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/58f74fd1f.html>.

¹⁹Freedom House: Nations in Transit 2018 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/5b3cc262a.html>.

²⁰Freedom House: Nations in Transit 2018 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/5b3cc262a.html>.

Міністрів, до якого увійшли новачки в політиці. Відтоді з'явився навіть новий тип так званого позасистемного політика. Із призначенням нового уряду було здійснено реструктуризацію міністерств та відомств. Першочерговим завданням новообраного президента стало відновлення миру на Донбасі. Позитивним кроком було звільнення українських військовополонених і моряків, захоплених у полон в Азовському морі російськими збройними силами. У березні 2020 р. Президентом України було ініційовано зміни в уряді шляхом переміщення кількох ключових фігур. Поштовхом до такого кроку стали висловлювання українського експрем'єра О. Гончарука про загальну некомпетентність президента в економічних питаннях. Зміни в уряді супроводжувалися масованою інформаційною атакою в ЗМІ, що належали олігарху В. Медведчуку. Нові перестановки, проведені президентом, свідчили про створення неформальної коаліції кількох груп впливу в його партії «Слуга народу». У підсумку, уряд очолив Д. Шмигаль. Тим часом у політичних колах убачали у цьому призначенні посилення впливу на політичні процеси олігарха Р. Ахметова. Декілька нових міністрів були пов'язані з олігархом І. Коломойським. У 2021 р. тривала критика рішення про зміщення з посади Генерального прокурора Р. Рябошапки і його заміну І. Венедиктовою, котру вважали ставленицею президента. Тим часом під керівництвом Р. Рябошапки в Офісі Генерального прокурора відбувалися системні реформи, у рамках яких усі прокурори зобов'язані були пройти переатестацію, з якою впоралися далеко не всі. Все ж офіційною підставою до звільнення Р. Рябошапки стало нібито недостатнє докладання зусиль у боротьбі з корупцією²¹.

Виникла конституційна криза, адже судова влада показала себе непередбачуваним гравцем, який може діяти і поза приватними економічними інтересами окремих суддів. У 2021 р. зберігалася загроза згортання реформ через численні процедурні порушення в провідному законодавчому органі та корумпованість судів. Саме тому виникла тоді інша загроза – зриву макрофінан-

²¹Freedom House: Nations in Transit 2021 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2021>.

сової допомоги з боку МВФ та скасування безвізового режиму з ЄС. Однак ці політичні перипетії загалом не вплинули на стан індексу демократії в управлінні в останні роки. Цьому здебільшого сприяло те, що Вищий антикорупційний суд здійснив реальне притягнення до відповідальності за вчинення корупційних злочинів ряд суддів, керівників державних підприємств і політиків. Позитивом стало скасування 16 січня 2020 р. депутатської недоторканності та введення кримінальної відповідальності за практику «кнопкодавства» в парламенті²².

У 2020–2021 рр. індекс демократичності управління був на рівні 2,50 балів згідно з новою методикою розрахунку індексу, запровадженою організацією «*Freedom House*» (відтепер 1 вважалося мінімальним показником, а 7 максимальним в оцінці урядування), що можна оцінити як нижче від середньої оцінки. Однак індекс демократичності управління дещо зріс порівняно з 2019 роком, коли він був на рівні 2,25 балів^{23;24}. Натомість компанія «*The Economist Intelligence Unit*» дедалі нижче оцінювала стан рівня демократичності урядування в Україні, пов'язуючи це з приходом непрофесійних політиків після позачергових парламентських виборів, що відбулися в липні 2019 р. Згідно з оцінюванням компанії індекс діяльності уряду у 2019–2020 рр. був на рівні 2,71 балів, що було найнижчим показником за весь час проведення нею таких досліджень в Україні²⁵. Тим часом через політичні скандали в уряді та конституційну кризу індекс рівня демократичності урядування в Україні у 2021 р., згідно з дослідженням цієї компанії, знизився до показника – 2,36 балів (таблиця 2)²⁶.

²²Freedom House: Nations in Transit 2021 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2021>.

²³Freedom House: Nations in Transit 2020 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2020>.

²⁴Freedom House: Nations in Transit 2021 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2021>.

²⁵The Economist: Democracy Index 2020. In sickness and in health 2020. URL: https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/#mktoForm_anchor.

²⁶The Economist: Democracy Index 2021. The China challenge. URL: <https://nonews.co/wp-content/uploads/2022/02/DI2021.pdf>.

Таблиця 1

Україна в оцінці індексу рівня демократичності управління компанії «Freedom House» у 1997–2021 рр.*

Рік моніторингу	1997	1998	1999	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Індекс демократичності управління	4,50	4,75	4,75	4,75	5,00	5,00	5,25	5,00	4,50	4,75	4,75	5,00
Рік моніторингу	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019**	2020	2021
Індекс демократичності управління	5,00	5,50	5,75	5,75	6,00	6,00	5,75	5,75	5,75	2,25	2,50	2,50

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Freedom House».

*За 2000 р. дані щодо демократичності управління в Україні відсутні.

**У 2019 р. компанія «Freedom House» започаткувала нову методику оцінювання індексу рівня демократичності управління в зростаючому порядковому відліку – від 1 до 7 балів. До цього часу таке оцінювання здійснювалося в зворотному (спадаючому) діапазоні – від 7 до 1 балу, саме тому у даних таблиці простежується суттєва різниця в оцінюванні.

Таблиця 2

Україна в оцінці індексу рівня демократичності управління компанії «The Economist Intelligence Unit» у 2006–2021 рр.

Рік моніторингу	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019*	2020	2021
Індекс діяльності уряду	5,71	–	5,36	–	5,00	4,64	4,64	4,29	3,93	3,93	3,93	3,21	3,21	2,71	2,71	2,36

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «The Economist Intelligence Unit».

Як бачимо, за весь період моніторингу урядування в Україні, здійснюваного компанією «*Freedom House*», низький його індекс (5,50 балів) припадає на 2011 рр., коли сталися повернення до президентсько-парламентської (по суті, президентської) форми правління, персоніфікація влади В. Януковича та наростання політичного впливу його вузького привілейованого оточення – так званої «Сім'ї». Цей процес супроводжувався також вибіркоким застосуванням судової влади до політичних опонентів. Найнижчий індекс рівня демократичності урядування (6 балів) в Україні, згідно з оцінюванням «*Freedom House*», припав на 2014–2015 рр. та був пов'язаний з розбалансуванням політичної системи унаслідок протистояння суспільства із владою у ході Революції Гідності, падінням режиму В. Януковича та розгортанням російської агресії. Висхідний пік індексу рівня демократичності урядування (4,50 балів) в Україні, в оцінці цієї компанії припав, на 1997 р., що пов'язано зі стабілізацією ситуації після політичної кризи першої половини 1990-х рр., а також на 2006 р. – з перемогою Помаранчевої революції, а відтак демократичних цінностей, і оптимізацією системи влади через зменшення повноважень президента (таблиця 1). На 2006 р. припадає також і найвищий індекс демократичності управління (5,71 балів) в Україні в оцінці компанії «*The Economist Intelligence Unit*», що хронологічно корелюється з оцінками «*Freedom House*». Однак найнижчий показник індексу рівня демократичності діяльності українського уряду (2,71 балів) згідно оцінки компанії «*The Economist Intelligence Unit*» припадає вже на 2019–2021 рр., що збіглося у часі з приходом до влади позасистемних політиків на чолі з В. Зеленським (таблиця 2).

РОЗДІЛ 3

УПРАВЛІННЯ НА РІВНІ

МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ

Не менш важливим у оцінці формування процесів демократизації в державі є аналіз управління на рівні місцевих органів влади. Підґрунтям для забезпечення місцевого самоврядування в Україні є Конституція України, Європейська хартія місцевого самоврядування, такі закони як: «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про органи самоорганізації населення», «Про службу в органах місцевого самоврядування» тощо. Саме ця законодавча база була спрямована на децентралізацію значних повноважень субнаціональних органів та забезпечення достатнього фінансування місцевих органів влади. Все ж негативний вплив на ситуацію з місцевим самоврядуванням тривалий час мали старі схеми бюджетних трансферів, що передбачали розподіл коштів від держави до місцевих бюджетів і полегшували корупційне використання фінансів. Не було тривалий час проведено й обіцяної у 1997 р. адміністративної реформи щодо перерозподілу функцій між державними органами, що зменшило б рівень бюрократизації влади.

У квітні 2005 р. адміністративно-територіальна реформа була представлена віцепрем'єр-міністром Р. Безсмертним. Місцеве самоврядування на 2006 р. досягнуло політичного консенсусу з приводу необхідності децентралізації шляхом надання більших повноважень місцевим та регіональним органам влади. Натомість місцеві органи влади в Україні не мали адекватних повноважень щодо управління бюджетними коштами. Ця реформа передбачала: перерозподіл повноважень між органами державного управління та самоврядування, передачу повноважень нижчим органам; внесення змін до бюджетних витрат; перерозподіл податків згідно з новим територіальним поділом. Усе це мало зменшити втручання виконавчих органів України в діяльність місцевих органів самоврядування. Проте конкретна форма реформи залишалася невизначеною. Адже функції та ресурси органів самоврядування майже повністю були контрольовані державними місцевими адміністра-

ціями, які апріорі не могли представляти інтереси місцевої громади. Ради місцевого самоврядування характеризувалися обмеженістю у своїх реальних повноваженнях та фінансових ресурсах. Дедалі гостріше поставало питання щодо пошуку моделі державного управління та поділу повноважень між регіонами та центром¹.

Президент призначав керівників органів виконавчої влади в областях та районах на основі офіційних подань уряду, які фактично ігнорувалися. Громадяни обирали керівників міської (сільської) влади, але їх участь у прийнятті рішень місцевими органами влади залишається переважно формальною. До всього, ж регіональні та місцеві органи влади залишалися менш прозорими, аніж центральний уряд. Протистояння між президентом і Кабміном у 2008–2009 рр. негативно вплинуло на стабільність місцевого самоврядування, а законопроекти «Про внесення змін до закону про місцеві державні адміністрації» та «Про внесення змін до закону про місцеве самоврядування» так остаточно й не були прийняті².

У 2009 р. були проведені вибори до місцевих рад, 29 липня того ж року Кабмін видав розпорядження «Про схвалення Концепції місцевого самоврядування», розширивши повноваження органів місцевого самоврядування. Результати місцевих виборів засвідчили загальне розчарування основними політичними партіями, які не набрали більшості голосів у багатьох місцях, що було ознакою падіння їх авторитету у регіонах і, навпаки, зростання авторитету альтернативних політичних партій або позапартійних кандидатів. Було також започатковано загальнодержавні муніципальні слухання задля усунення низки недоліків в адміністративно-територіальному утворенні України та втручання органів виконавчої влади у сферу місцевих компетенцій самоврядування. Все ж індекс оцінки місцевого самоврядування у 2005–2009 рр., згідно з висновками організації «Freedom House» (яка, на відміну від інших компаній, займалася й оцінкою демократичності управління на рівні місцевих органів влади), зріс з 5,25 до 5 балів завдяки демокра-

¹Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2006. URL: <https://www.refworld.org/country,,FREEHOU,,UKR,,473aff3d50,0.html>.

²Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2006. URL: <https://www.refworld.org/country,,FREEHOU,,UKR,,473aff3d50,0.html>.

тизації політичного життя на регіональному рівні внаслідок впливу Помаранчевої революції (таблиця 3)³.

Починаючи з 2011 р. обласні губернатори, яких призначав та звільняв президент після подання кандидатур, повинні були забезпечувати політичну лояльність своїх регіонів. Усі нижчі посади в органах місцевого самоврядування аналогічним чином отримували прихильники правлячої партії, незалежно від їх професійних якостей. У 2011 р. було започатковано адміністративну реформу, спрямовану на зниження бюрократії та зменшення чисельності місцевого чиновництва, однак його штат так і не був скорочений⁴. В. Янукович з початком свого президентства фактично відмовився від спроб попередньої адміністрації реформувати місцеве самоврядування в плані децентралізації влади з подальшою передачею більших повноважень на місця. Необхідністю демонструвати політичну лояльність до центрального керівництва місцева влада ще більше стримувала діяльність місцевих інституцій, відчужуючи їх від жителів своїх регіонів. Це призвело до того, що у 2010–2011 рр. індекс України в оцінці демократичності місцевого управління, за даними «Freedom House», знизився з 5,25 до 5,50 балів, що фактично перекреслило здобутки Помаранчевої революції у плані покращення управління на місцевому рівні (таблиця 3)⁵.

У 2013–2014 рр. на тлі Революції Гідності основними проблемами місцевого самоуправління залишалися: надмірна централізація влади на національному рівні; надмірна роздробленість адміністративних одиниць нижчого рівня; привласнення повноважень органів місцевого самоврядування адміністраціями, призначеними президентом та Кабміном; невизначеність критеріїв та процедур створення різних територіальних одиниць; відсутність належної фінансової бази для бюджетів місцевого самоврядування; несправедливе та неефективне накопичення коштів центральним урядом;

³Freedom House: Nations in Transit 2010 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4d53f02713.html>.

⁴Freedom House: Nations in Transit 2012 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4fd5dd24c.html>.

⁵Freedom House: Nations in Transit 2012 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4fd5dd24c.html>.

погана кадрова укомплектованість органів місцевого самоврядування. Все ж таки інерція Євромайдану прискорила процес самоорганізації місцевого самоврядування. Децентралізація стала однією з довгострокових політичних вимог учасників Євромайдану і була записана в маніфест, що був прийнятий 29 грудня 2013 р.⁶. Індекс України щодо місцевого демократичного управління під час масових виступів на майдані Незалежності, за оцінкою «*Freedom House*», залишався в цей період незмінним – на рівні 5,50 балів (таблиця 3)⁷.

Події 2014 р. поставили питання децентралізації на перше місце серед інших управлінських питань. Новий уряд, створений після парламентських виборів 2014 р., визначив децентралізацію одним із своїх головних пріоритетів. Єдиним офіційно прийнятим документом стала Концепція реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, затверджена урядом у квітні 2014 р. Ухвалені наприкінці 2014 р. та на початку 2015 р., закони передали повноваження місцевому рівню та надали місцевим виборам у жовтні 2015 р. більшої ваги, які хоч і були визнані конкурентними, утім відбулися з порушеннями через фінансування політичних партій олігархами та представниками ФПГ.

Перші реальні кроки до децентралізації державних фінансів були зроблені через державний бюджет 2015 р. Затверджені Конституційним Судом України та прийняті парламентом у першому читанні у 2015 р., конституційні поправки щодо децентралізації були тісно пов'язані з імплементацією непопулярних Мінських домовленостей та містили пункти, що надавали особливого статусу та більшої автономії окупованим територіям Донбасу. Ця суперечлива асоціація спричинила масові акції протесту. Індекс України щодо місцевого демократичного управління у 2015 р. залишався незмінним – 5,50 балів (таблиця 3)⁸. 20 вересня 2016 р. Верховна Рада ухвалила закони, покликані регламентувати процедуру добровільного об'єднання функціонуючих органів самовря-

⁶Freedom House: Nations in Transit 2014 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/539ea59a3.html>.

⁷Freedom House: Nations in Transit 2013 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/51c1680d27.html>.

⁸Freedom House: Nations in Transit 2016 – Ukraine. URL: <https://www.ecoi.net/de/dokument/1011468.html>.

дування. Правила, встановлені цим законопроектом, дозволяли об'єднаним громадам мати прямий доступ до державного бюджету, а також співпрацювати із сусідніми громадами без зайвих бюрократичних процедур⁹. Саме започаткування реального процесу децентралізації в Україні й передачі повноважень та бюджетів від державних органів до органів місцевого самоврядування сприяло тому, що упродовж 2016–2017 рр. рівень місцевого демократичного управління, згідно з оцінками «*Freedom House*», зріс із 5,25 до 5 балів (таблиця 3)¹⁰.

Загалом, унаслідок фіскальної децентралізації новоутворені громади збільшили свої доходи і тепер могли інвестувати в інфраструктуру. У міру розвитку децентралізації суб'єкти місцевого самоврядування отримали більше повноважень завдяки управлінню державними послугами, включаючи освіту, культуру, охорону здоров'я тощо. Такими чином, вирішували завдання оптимізації своїх витрат та забезпечення високоякісних послуг. На 2017 р. було створено майже 700 об'єднаних територіальних громад, що склалися з 3264 населених пунктів. Водночас місцеві бюджети збільшили свої доходи на 31%, а доходи об'єднаних громад – на 187%. Завдяки цьому індекс демократичності місцевого самоуправління на 2018 р. становив уже 4,75 балів, згідно з дослідженнями організації «*Freedom House*» (таблиця 3)¹¹.

Урешті, на 2019 р. було створено вже 1002 об'єднані громади, фінансування яких здійснюється в рамках реформи податкової децентралізації. Це сприяло зростанню доходів місцевих бюджетів на 14%. Маючи абсолютну більшість у парламенті, команда В. Зеленського поставила за мету завершити процес децентралізації державного управління й об'єднання громад в найближчий час через завершення внесення змін до Конституції України. Це означало б завершення реформування адміністративно-терито-

⁹Коліушко І. Адміністративно-територіальну реформу громад можна провести на основі закону про добровільне об'єднання. *Український тиждень* 2016. 23 червня. URL: <https://tyzhden.ua/News/168087>.

¹⁰Freedom House: Nations in Transit 2017 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/58f74fd1f.html>.

¹¹Freedom House: Nations in Transit 2018 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/5b3cc262a.html>.

ріального устрою України. Станом на 12 червня 2020 р. структура місцевого урядування охоплювала 1470 громад. Після місцевих виборів 25 жовтня 2020 р. та фактичного завершення об'єднання більшості територіальних громад було зафіксовано новий адміністративно-територіальний поділ України через укрупнення районів, яких, замість 490, стало 136. Новий поділ на райони був необхідний задля уникнення дублювання повноважень і отримання однакових функцій новими об'єднаними громадами й старими районами внаслідок проведення місцевих виборів. З внесенням змін до бюджетного кодексу 17 вересня 2020 р. громади отримали гарантії фінансової незалежності як на районному, так і на обласному рівнях. Завдяки закону від 6 грудня 2020 р. щодо місцевого самоврядування новостворені громади отримали матеріальні ресурси й повноваження для надання державних послуг¹².

Також районні держадміністрації передали своє майно та функції новообраним районним радам. Було переглянуто законодавство про місцеве самоврядування, прийнято Державну стратегію регіонального розвитку на 2021–2027 рр., а Державному фонду регіонального розвитку було виділено 45 млрд грн на 294 регіональні проєкти у 2021 р. Порівняно з 2020 р. обсяги надходжень до місцевих бюджетів держави зросли на 23%, а місцеві бюджети зросли у шість разів порівняно з 2014 р. – відколи було розпочато реформу. Відбулося також зростання середнього рівня прозорості місцевих муніципалітетів. Пандемія COVID-19 змусила оцифрувати інструменти місцевої демократії у великій кількості громад. Водночас, децентралізація позитивно впливає на свідомість громадян, уже у 2017–2021 рр. кількість осіб, які брали участь у житті громади, зросла з 25% до 33%¹³.

Тим часом, державне фінансування органів місцевого самоврядування зменшилося на 44%, при цьому обсяг функцій місцевих установ збільшився через нові завдання щодо боротьби з коронавірусом. Позитивним моментом стало практикування в окремих громадах механізму, який дозволяє жителям громад вносити свої

¹²Freedom House: Nations in Transit 2021 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2021>.

¹³Freedom House: Nations in Transit 2022 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2022>.

пропозиції й брати участь у голосуванні за проекти бюджету, що підлягають реалізації. Попри все на 2019–2021 р. сама система залишалася незбалансованою, передусім через скорочення доходів місцевого самоврядування на тлі пандемії COVID-19¹⁴. Згідно з новою методикою розрахунку компанії «Freedom House» індекс демократичності місцевого управління України в 2019–2021 рр. становив 3,25 балів (таблиця 3)¹⁵.

Таблиця 3

Україна в оцінці індексу демократичності управління на рівні місцевих органів влади компанії «Freedom House» у 1997–2021 рр.

Рік моніторингу	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Індекс демократичності управління на рівні місцевих органів влади	н/д*	5,25	5,25	5,25	5,25	5,25	5,25	5,50	5,50
Рік моніторингу	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019**	2020	2021
Індекс демократичності управління на рівні місцевих органів влади	5,50	5,50	5,50	5,25	5,00	4,75	3,25	3,25	3,25

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Freedom House».

*Дослідження місцевого управління в Україні у 1997–2004 рр. компанією «Freedom House» не проводилося.

**У 2019 р. компанія «Freedom House» започаткувала нову методику оцінювання індексу демократичності управління на рівні місцевих органів влади в зростаючому порядковому відліку – від 1 до 7 балів. До цього часу таке оцінювання здійснювалося в зворотному (спадаючому) діапазоні – від 7 до 1 бала, саме тому у даних таблиці простежується суттєва різниця в оцінюванні.

¹⁴Freedom House: Nations in Transit 2021 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2021>.

¹⁵Freedom House: Nations in Transit 2020 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2020>.

Отже, згідно з оцінками компанії «*Freedom House*» індекс демократичності місцевого управління в Україні був на досить низькому рівні, що пов'язано із великою затримкою процесу децентралізації управління та його урядового й законодавчого супроводу. Пік низхідного падіння індексу демократичності українського місцевого управління (5,50 балів) припадає на 2011–2015 рр., що здебільшого пов'язано з надмірною централізацією влади за режиму В. Януковича, який, по суті, відмовився від реформування місцевого самоврядування. Врешті, найвищий індекс демократичності місцевого урядування (4,75 балів), за оцінками «*Freedom House*», припадає на 2018 р., а також на 2019–2021 рр. (3,25 балів згідно з новою методикою оцінювання) (таблиця 3). Така порівняно висока оцінка була пов'язана з початком реального процесу децентралізації в Україні та її законодавчим супроводом. Значним позитивом стала передача більших повноважень на місця й створення об'єднаних територіальних громад з їх правом розпоряджатися фінансовими та іншими ресурсами, а також управляти державними послугами та інфраструктурою.

РОЗДІЛ 4 ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС

Забезпечення демократичності виборчого процесу в державі є показником прогресу чи негараздів у інших складових показниках формування й підтримки демократії. У 1994 р. Україна стала першою країною СНД, що забезпечила мирну передачу влади унаслідок дострокових президентських виборів. Значним позитивом було відзначено прийняття Конституції через два роки по тому, що означало, на думку експертних організацій, своєрідний компроміс між президентом та парламентом, а також між лівими та правочентристськими партіями. У 1997 р. було ухвалено Закон України «Про вибори народних депутатів», що окреслив систему пропорційно-мажоритарного представництва. Саме ці фактори значною мірою вплинули на те, що індекс виборчого процесу в Україні на 1997 р., згідно з даними «*Freedom House*», був досить високим та становив 3,25 балів (таблиця 4)¹. Все ж за часів Л. Кучми Україна зазнала занепаду виборчої демократії та погіршення виборчих процедур. Систематичне втручання влади у виборчий процес, помножене на дискримінацію ЗМІ під час парламентських (1998 р.) та президентських виборів (1999 р.), а також парламентської кампанії 2002 р., свідчили про відхід України від демократичних виборчих принципів. Спостерігалось також значне збереження підтримки лівих та центристських партій на початку 2000-х рр. Негативно було оцінено міжнародними дослідницькими організаціями й накладання президентського вето на проєкт Закону України про вибори в 2001 р., який пропонував застосування виборчої системи, заснованої на пропорційному представництві².

У той же час, парламентські та місцеві вибори 2002 р. (було встановлено чотиривідсотковий бар'єр для політичних партій), як

¹Freedom House: Nations in Transit 2001. Civil Society, Democracy and Markets in East Central Europe and the Newly Independent States. URL: <https://images.tandf.co.uk/common/jackets/agentjpg/978042933/9780429335327.jpg>.

²Freedom House: Nations in Transit 2001. Civil Society, Democracy and Markets in East Central Europe and the Newly Independent States. URL: <https://images.tandf.co.uk/common/jackets/agentjpg/978042933/9780429335327.jpg>.

ззначали аналітичні організації, наблизили Україну до виконання міжнародних зобов'язань та стандартів демократичних виборів. Однак, самі вибори відзначалися порушеннями, зокрема втручанням державних органів у виборчу діяльність та монопольне висвітлення політичної ситуації ЗМІ під тиском пропрезидентських політичних сил. Міжнародні аналітичні організації підкреслювали втручання президента в роботу нового парламенту з тим, щоби завадити участі опозиційних сил у формуванні уряду.

Зрештою виходить, що внаслідок зробленого акценту пропрезидентська сила «За єдину Україну» стала основою пропрезидентської більшості. Унаслідок цього відбулося прийняття нового виборчого закону, що зберігав змішану систему. Саме тому індекс виборчої демократії, відповідно до аналізу «*Freedom House*», знизився у 1998–2002 рр. з 3,25 до 4,50 балів (таблиця 4)³.

Як позитив, зазначалося розширення політичної участі населення. Так, унаслідок опитувань за участю Центру Разумкова було відзначено, що вже на початок 2001 р. близько 2,5 млн українців були членами партій, а на 1 січня 2003 р. було зафіксовано в Україні функціонування 125 політичних партій, що означало зростання політичної ангажованості суспільства. Певна двоякість експертних оцінок виборчого процесу в Україні з боку різних мозкових центрів загалом відображає суперечливість її політичної системи, що балансувала на межі демократії і авторитаризму. Така ситуація зумовила те, що за електоральним показником рівень демократії в Україні, згідно з даними компанії «*Freedom House*», зберігався на рівні 4 балів у 2003 р., що свідчило про незначну динаміку зростання, порівняно з попереднім роком (таблиця 4)⁴.

У березні 2004 р. було ухвалено нову редакцію Закону України «Про вибори народних депутатів України», який запровадив пропорційну систему виборів народних депутатів України у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі та внесено поправки до Закону України «Про вибори Президента України», що стало

³Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2003. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

⁴Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2003. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

результатом політичного компромісу в стінах парламенту та не могло позитивно позначитися на якості обох нормативно-правових актів⁵.

Після драматичних подій довкола президентських виборів 2004 р., відомих як Помаранчева революція, було скасовано результати сфальсифікованих виборів на користь провладного кандидата В. Януковича. Водночас, встановлено застосування адміністративного тиску під час виборчої кампанії та викрито роботу центральної і регіональної влади на сприяння провладному кандидату В. Януковичу. Потужним був тоді й російський фактор впливу на виборчу кампанію, адже саме РФ, як і режим Л. Кучми, виступала чи не ключовим патроном у ході виборчої кампанії В. Януковича.

Згідно з заявою місії Бюро з демократичних інститутів і прав людини від 1 листопада 2004 р. президентські вибори не відповідали нормам ОБСЄ, Ради Європи та іншим європейським стандартам демократичних виборів. ЄС, США та уряди європейських держав визнали вибори фальшивими та недемократичними, а українське суспільство відреагувало на корумпований підрахунок голосів масовими виступами на центральній площі країни – майдані Незалежності, відзначившись масштабною політичною участю. Внаслідок переголосування другого туру виборів президента 26 грудня 2004 р. (після скасування його результатів Верховним Судом України) перемогу здобув лідер демократичної коаліції «Наша Україна» В. Ющенко. З перемогою прозахідного кандидата зовнішньополітичний курсу на зближення з європейськими та євроатлантичними структурами був проголошений як пріоритетний.

Нова редакція Закону України «Про вибори народних депутатів України», ухваленого в липні 2005 р., значно покращила виборчі процедури, врахувавши рекомендації міжнародних спостерігачів, виданих після останніх президентських виборів⁶. Попри певні збереження обмежень свободи преси, регламентовані новою

⁵Аналіз ключових проблем Закону України «Про вибори народних депутатів України». URL: <https://parlament.org.ua/2005/04/06/analiz-klyuchovih-problem-zakonu-ukrayi/>.

⁶Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2005. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff1350.html>.

редакцією закону про вибори, у 2006 р. національні, регіональні та місцеві вибори, у підсумку, вперше відбулися за пропорційною системою голосування з тривідсотковим порогом проходження. Ця система замінила систему змішаного мажоритарного / пропорційного голосування 50/50 (для парламенту) та мажоритарного голосування (для місцевих та обласних рад)⁷. Усе це безпосередньо позначалося на індексі України в електоральній демократії, адже, згідно з даними організації «*Freedom House*», він зріс у 2004–2006 рр. на цілу одиницю – з 4,25 до 3,25 балів (таблиця 4)⁸.

Досить високу оцінку виборчий процес в Україні отримав і за результатами аналізу компанії «*The Economist Intelligence Unit*», яка на той час щойно включилася в роботу з дослідження основних критеріїв демократії в світі. Так, у 2006 р. ця компанія визначила виборчий процес в Україні на рівні 9,58 балів з десяти можливих, що було найвищою його оцінкою за весь період незалежності України. В той же час, компанія «*The Economist Intelligence Unit*», поряд з визначенням виборчого плюралізму, взяла до уваги й такий важливий критерій дослідження демократії, як політична ангажованість (участь) населення, яка у 2006 р. була визначена на рівні 5,56 балів, що майже удвічі нижче, порівняно з індексом демократії виборів (таблиця 5)⁹. У 2007 р. були проведені дочасні вибори з таким самим виборчим порогом, однак із впровадженням закритих партійних списків. Тим не менш, оцінка індексу виборчої демократії, згідно з даними «*Freedom House*», у 2006–2008 рр. зросла з 3,25 до 3 балів (таблиця 4), а в оцінках організації «*The Economist Intelligence Unit*» індекс виборчої демократії у цей період, навпаки, знизився з 9,58 до 8,75 балів. Водночас політична участь населення, згідно з оцінками цієї компанії, залишалася

⁷Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2006. URL: <https://www.refworld.org/country,,FREEHOU,,UKR,,473aff3d50,0.html>.

⁸Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2006. URL: <https://www.refworld.org/country,,FREEHOU,,UKR,,473aff3d50,0.html>.

⁹The Economist: Democracy Index 2006. The Economist Intelligence Unit's Index of Democracy 2006. URL: https://www.economist.com/media/pdf/DEMOCRACY_INDEX_2007_v3.pdf.

упродовж означеного періоду незмінною – на рівні 5,56 балів (таблиця 5)¹⁰.

Кардинальні зміни в електоральній демократії почали відчуватися після президентських виборів 2010 р. Новобраний президент В. Янукович відзначився заохоченням адміністративного ресурсу на місцевих виборах¹¹. Ухвалення Закону України «Про вибори народних депутатів» від 17 листопада 2011 р. викликало критику Венеціанської комісії та ОБСЄ через його непрозорість та політизованість. Адже цей закон був спрямований на збереження більшості правлячої тоді Партії регіонів у наступному парламенті, рейтинг якої на 2011 р. впав до 13,9%. Дедалі простежувалися прагнення повернутися на законодавчому рівні до змішаної / мажоритарно-пропорційної виборчої системи, а також підняти прохідний поріг до парламенту з 3% до 5% та заборонити формування електоральних блоків кількома партіями.

Парламентські вибори в Україні, що відбулися 28 жовтня 2012 р., були визнані кроком назад у плані досягнутих раніше електоральних стандартів. У ході виборів Партія регіонів набрала лише 30% голосів за пропорційною системою, але отримала 50% мажоритарних місць. Окружна система одноразового голосування без порога більшості давала перевагу централізованій правлячій партії. Простежувалася також відсутність рівних умов у ході виборчого процесу, непрозорість фінансування партій та підбиття підсумків виборів. У деяких випадках були помітні великі розриви між результатами екзит-полів та офіційними результатами, що викликало сумнів у справедливості. Отже, це не могло не вплинути на індекс демократії України у виборчій сфері. Такий стан речей зумовив зниження цього індексу з 3,50 до 3,75 балів упродовж 2010–2012 рр. відповідно до оцінок компанії «Freedom House» (таблиця 4)¹² Для

¹⁰The Economist: Democracy Index 2008. The Economist Intelligence Unit's Index of Democracy. 2008. URL: <https://graphics.eiu.com/PDF/Democracy%20Index%202008.pdf>.

¹¹Freedom House: Nations in Transit 2011. URL: https://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/NIT-2011-Release_Booklet.pdf.

¹²Freedom House: Nations in Transit 2012 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4fd5dd24c.html>.

порівняння, в цей період організація «*The Economist Intelligence Unit*» також знижує індекс рівня демократичності виборчого процесу в Україні з 9,17 до 7,92 балів. Утім, індекс політичної участі українського населення в цей час, в оцінках компанії, навпаки, збільшується з 5 до 5,56 балів (таблиця 5)¹³.

У листопаді 2013 р., пори зауваження Венеціанської комісії та ОБСЄ, Верховною Радою був прийнятий законопроект щодо регулювання парламентських виборів. Саме тому, за результатами дослідження організації «*Freedom House*», індекс України у 2013 р. в забезпеченні демократії виборчого процесу, порівняно з попереднім роком знизився з 3,75 до 4 балів (таблиця 4)¹⁴. У той же час, в оцінці «*The Economist Intelligence Unit*», індекс демократії виборчого процесу залишався на рівні 7,92 балів (таблиця 5)¹⁵.

Після краху режиму В. Януковича у лютому 2014 р. Верховна Рада проголосувала за його звільнення та оголосила дочасні президентські вибори, призначені на 25 травня. Також створено тимчасовий уряд, який очолив лідер партії «Батьківщина» А. Яценюк. Було також змінено конституцію у бік посилення ролі парламенту, відновивши тим самим систему організації влади 2004–2010 рр. У травні 2014 р. перемогу у першому турі здобув бізнесмен і політик П. Порошенко, набравши 54,7% голосів. 26 жовтня 2014 р. було проведено дострокові парламентські вибори. Політичні партії, що подолали п'ятивідсотковий поріг, сформували шість парламентських фракцій. П'ять партій – «Блок Порошенка», «Народний фронт», «Самопоміч», «Радикальна партія» та «Батьківщина» – у листопаді 2014 р. створили мажоритарну коаліцію і на початку грудня затвердили новий Кабінет Міністрів, який очолив А. Яценюк. Окупація Криму та частини Донбасу російськими та

¹³The Economist: Democracy index 2012. Democracy at a Standstill. A Report from The Economist Intelligence Unit. URL: <https://web.archive.org/web/20170320185156/http://pages.eiu.com/rs/eiu2/images/Democracy-Index-2012.pdf>.

¹⁴Freedom House: Nations in Transit 2013 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/51c1680d27.html>.

¹⁵The Economist: Democracy index 2013. Democracy in limbo A report from The Economist Intelligence Unit. URL: http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy_Index_2013_WEB-2.pdf&mode=wp&campaignid=Democracy0814.

підтриманими Росією силами перешкоджала участі мільйонів виборців. Усе ж таки завдяки поверненню країни до чесних загальнонаціональних виборів у 2013–2014 рр. індекс демократичності України щодо виборчого процесу, згідно з даними компанії «Freedom House», покращився з 4 до 3,50 балів (таблиця 4)¹⁶.

Компанія «The Economist Intelligence Unit», навпаки, відзначила падіння індексу демократичності виборчого процесу в Україні з 7,92 до 5,83 балів (найнижчий показник за весь період оцінювання), а політична участь українського населення в її оцінці тоді також залишалася на невисокому рівні –5,56 балів (таблиця 5)¹⁷. Останнє може свідчити про суб'єктивність оцінювання цією організацією, адже провідні світові інституції, на кшталт ОБСЄ, відзначили прогрес у виборчому процесі в Україні у 2014 р., а політична участь населення стрімко зросла саме під час Революції Гідності. На перше місце у формуванні індексу демократичності виборчого процесу в Україні ставився тоді саме фактор політичної нестабільності.

25 жовтня 2015 р. були проведені місцеві вибори відповідно до внесених змін до Закону України «Про місцеві вибори», який, по суті, створив гібрид мажоритарної та пропорційної виборчих систем¹⁸. 11 та 18 грудня 2016 р. відбулися перші вибори у 184 новоутворених громадах із 360, наступного року було проведено вибори ще у 300 об'єднаних громад. Партія Ю. Тимошенко «Батьківщина», яка на той час перебувала в опозиції, здобула найкращі результати на виборах, отримавши 33,5% місць у радах нових громад. Україна у 2016–2018 рр. в індексі демократичності виборчого процесу, згідно з оцінками компанії «Freedom House», залишалася на рівні 3,50 балів¹⁹. У цей час компанія «The Economist Intelligence Unit» відзначала зростання індексу демократизації

¹⁶Freedom House: Nations in Transit 2015 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/55929ef224.html>.

¹⁷The Economist: Democracy index 2014. Democracy and its Discontents. A Report from The Economist Intelligence Unit. URL: <https://www.sudestada.com.uy/Content/Articles/421a313a-d58f-462e-9b24-2504a37f6b56/Democracy-index-2014.pdf>.

¹⁸Freedom House: Nations in Transit 2016 – Ukraine. URL: <https://www.ecoi.net/de/dokument/1011468.html>.

¹⁹Freedom House: Nations in Transit 2018. – Ukraine. URL: <https://ua.news.ua/cherez-5-dnej-v-ukrayne-startuet-massovaya-vaktsynatsyya-ot-koronavyrusa/>.

виборчого процесу в Україні з 5,83 до 6,17 балів, утім динаміка індексу політичної участі населення, в оцінках компанії, відсутня та дорівнювала 6,67 балів (таблиця 5)²⁰.

У березні 2019 р. відбулися чергові президентські вибори, на яких перемогу здобув комедійний актор В. Зеленський, набравши 73,2% голосів виборців у другому турі виборів, тоді як його опонент – діючий президент П. Порошенко отримав 25% електоральної підтримки. Власне, спостерігачі від ОБСЄ дійшли висновку, що ці вибори були конкурентними та відбулися з дотриманням основних свобод. Того ж року, у липні, також відбулися дострокові парламентські вибори, впевнену перемогу на яких здобула партія В. Зеленського «Слуга народу», набравши 43,16% голосів виборців (131 мандат зі 199 у мажоритарних округах) та 254 з 424 місць у парламенті, отримавши, таким чином, вперше в історії незалежної України монобільшість, що автоматично зняло потребу формування коаліції через політичні торги²¹. Завдяки цьому прискорився процес ухвалення законів та рішень часто без врахування думок та зауважень представників інших партій. Згідно з висновками спостерігачів, 76% рішень, прийнятих парламентом у першому кварталі, мали хоча б одне процедурне порушення²². Вибори в цілому були визнані чесними, однак відбулися не без певних проблем і порушень. Змішана виборча система, яка застосовувалась у 2019 р., зазнала критики насамперед головню через те, що вона є вразливою для маніпуляцій та підкупу виборців. Спроби Президента України запровадити у 2019 р. виборчу систему виключно за відкритими партійними списками до виборів народних депутатів, не знайшли підтримки з боку парламенту.

Справді революційним кроком стало підписання президентом В. Зеленським нового Виборчого кодексу 27 грудня 2019 р. (був затверджений Верховною Радою ще до проведення парламентсь-

²⁰The Economist: Democracy index 2018. Me too? Political participation, Protest and Democracy. A report by The Economist Intelligence Unit. URL: http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy_Index_2018.pdf&mode=wp&campaignid=Democracy2018.

²¹Центральна виборча комісія. URL: <https://www.cvk.gov.ua/>.

²²Freedom House: Nations in Transit 2020. – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2020>.

ких виборів у липні 2019 р.), який вносив низку структурних змін до виборчого процесу в Україні. Зокрема, передбачено систему пропорційного представництва на виборах народних депутатів з поєднанням відкритих і закритих партійних списків, а також виборчу систему на місцевих виборах, у якій враховано розміри адміністративно-територіальних одиниць²³. Попри все, державні особи і надалі використовували адмінресурс під час виборчих кампаній, що знижувало прозорість виборчого процесу загалом.

25 жовтня 2020 р. відбулися місцеві вибори, під час яких більшість в Україні мала партія «Слуга народу», набравши 15,5% голосів виборців²⁴. Центральна виборча комісія прийняла рішення не проводити місцеві вибори у 18 територіальних громадах Донецької та Луганської областей, розташованих поблизу лінії розмежування з непідконтрольними українському уряду територіями. Тож вибори відбулися на основі доопрацьованого Виборчого кодексу та в нових адміністративно-територіальних одиницях, утворених під час реформи децентралізації. Громадяни дістали можливість змінювати свою виборчу адресу, завдяки чому внутрішньо переміщені особи мали реальну можливість голосувати. При цьому виборча реформа відрізнялася певними недоліками, передусім недостатністю механізмів вирішення спорів і відсутністю нагляду за фінансуванням виборчих кампаній. Тим часом у липні 2020 р. до Виборчого кодексу були внесені зміни, якими запроваджено недемократичні обмеження виборчих процедур. Кодексом передбачено два види виборчих систем в Україні: мажоритарна система для невеликих територіальних громад; пропорційна система з відкритими партійними списками для обласних і районних рад, а також територіальних громад із кількістю виборців більше 10 тис. і менше 90 тис. осіб. Перевагу від відкритих виборчих списків мали лише ті кандидати, які подолали виборчу квоту у 25% голосів виборців, тоді як решта кандидатів залежала від позиції у списку, визначеному політичною партією. Паралельно було також запроваджено «імперативний мандат», який збільшував вплив політичних

²³Freedom House: Nations in Transit 2020. – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2020>.

²⁴Місцеві вибори 2020. ЦВК: Офіційний портал. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm002pt001f01=695pt00_t001f01=695.html.

партій на місцеві ради й давав можливість відкликати обраних депутатів шляхом збору підписів за мінімальних підстав. Загалом, впровадження нової виборчої системи мало суперечливі наслідки. З одного боку, це дало можливість приблизно половині кандидатів у всій Україні просунути вгору у партійних списках, а з другого обмежувало право кандидатів-самовисуванців на участь у виборах. Місцеві вибори 25 жовтня 2020 р. відбувалися в умовах складної ситуації, спричиненої пандемією COVID-19 та конфліктом на Сході України. Принаймні понад 500 тис. жителів у 18 громадах, що були розташовані на лінії зіткнення ЗСУ та ОРДЛО не змогли взяти участь у виборах²⁵.

У 2021 р. відбулися проміжні вибори народних депутатів у чотирьох одномандатних виборчих округах та позачергові вибори мера Харкова. Згідно з громадською моніторинговою групою ОПОРА проведення зазначених виборів відбулося за належної фінансової та організаційної підтримки. Також, не заважаючи на поширення пандемії COVID-19, виборчі комісії забезпечили стабільну організацію та проведення голосування. У грудні того ж року у Верховній Раді України було зареєстровано два законопроекти, які мали на меті переглянути Виборчий кодекс і повернутися до попередньої паралельної виборчої системи (на відміну від пропорційної виборчої системи за відкритими списками), що була до цього розкритикована за корупцію, зокрема, підкуп виборців. Звісно, це жодним чином не сприяло підвищенню індексу та рейтингу України у забезпеченні виборчого процесу та виборчого права²⁶.

Загалом вибори всіх рівнів, що відбулися упродовж 2019–2021 рр., були визнані як рівні та демократичні, хоча під час проведення й спостерігалися порушення українського законодавства та міжнародних стандартів демократичних виборів, передусім – випадки прямого або непрямого підкупу виборців. Однак це суттєво не вплинуло на індекс демократичності виборчого процесу в Україні, який

²⁵Freedom House: Nations in Transit 2020. Dropping the Democratic Façade. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf/.

²⁶Freedom House: Nations in Transit 2022 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2022>.

згідно з новою методикою «Freedom House», становив 4,50 балів із 7 можливих упродовж 2019–2021 рр. (таблиця 4)²⁷. Компанія «The Economist Intelligence Unit» у цей період, навпаки, відображала в своїй оцінці динаміку індексу демократичності виборчого процесу в Україні у бік зростання – з 7,42 до 8,25 балів. Проте в оцінці цієї компанії індекс політичної участі та ангажованості українського населення залишався упродовж 2015–2021 рр. (за винятком 2020 р. – він був на рівні 7,22 балів) незмінним і перебував на рівні 6,67 балів (таблиця 5)²⁸.

Таблиця 4

Україна в оцінці індексу демократичності виборчого процесу компанії «Freedom House» у 1997–2021 рр.*

Рік моніторингу	1997	1998	1999	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Індекс якості виборчого процесу	3,25	3,50	3,50	4,00	4,50	4,00	4,25	3,50	3,25	3,00	3,00	3,50
Рік моніторингу	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019*	2020	2021
Індекс якості виборчого процесу	3,50	3,50	3,75	4,00	4,00	3,50	3,50	3,50	3,50	4,50	4,50	4,50

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Freedom House».

*Дослідження виборчого процесу в Україні у 2000 р. компанією «Freedom House» не проводилося.

**У 2019 р. компанія «Freedom House» започаткувала нову методику оцінювання індексу демократичності виборчого процесу в зростаючому порядковому відліку – від 1 до 7 балів. До цього часу таке оцінювання здійснювалось в зворотному (спадаючому) діапазоні – від 7 до 1 балу, саме тому у даних таблиці простежується суттєва різниця в оцінюванні.

²⁷Freedom House: Nations in Transit 2020. Dropping the Democratic Façade. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf/.

²⁸The Economist: Democracy Index 2021. The China challenge. URL: <https://nonews.co/wp-content/uploads/2022/02/DI2021.pdf>.

Таблиця 5

Україна в оцінці індексу демократичності виборчого процесу компанії «The Economist Intelligence Unit» у 2006–2021 рр.

Рік моніторингу	2006*	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Індекс якості виборів й рівня плюралізму	9,58	–	8,75	–	9,17	8,33	7,92	7,92	5,83	5,83	5,83	6,17	6,17	7,42	8,25	8,25
Індекс політичної ангажованості / політичної участі населення	5,56	–	5,56	–	5,00	5,00	5,56	5,56	5,56	6,67	6,67	6,67	6,67	6,67	7,22	6,67

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «The Economist Intelligence Unit».

*Індекс оцінювання демократичності виборчого процесу компанією «The Economist Intelligence Unit» здійснювалось за десятибальною шкалою – від 1 до 10 балів.

Отже, ми бачимо, що найнижчий індекс демократичності виборчого процесу в Україні (4,50 балів), згідно з дослідженням компанії «Freedom House», припав на 2002 р. Саме тоді були проведені парламентські та місцеві вибори зі значними порушеннями, дискримінацією ЗМІ, втручанням державних органів у виборчу діяльність, що свідчило про відхід України від демократичних виборчих принципів. Найвищий показник індексу демократичності українського виборчого процесу (3 бали), в оцінці цієї компанії, припадає на 2007–2008 рр. (таблиця 4). Підґрунтям для зростання демократичності виборчого індексу тоді стало ухвалення нового закону про вибори та проведення у 2006 р. відносно чесних і відкритих національних, регіональних та місцевих виборів, що вперше відбулися за пропорційною системою голосування. Високу оцінку виборчій системі України в цей період дає й компанія «The

Economist Intelligence Unit», пік індексу демократичності якої (9,58 балів) припав на 2006 р. (таблиця 5).

Близьким до мінімуму був виборчий індекс демократичності, виведений «*Freedom House*», у 2010–2011 рр. у зв'язку з адміністративними перешкодами на місцевих виборах, ухваленням непрозорого та політизованого закону про вибори 2011 р. та прагненням відновити мажоритарну виборчу систему й заборонити формування електоральних блоків кількома партіями. Досить високим індексом демократичності, згідно оцінок «*Freedom House*» (4,50 балів згідно нової методики аналізу стану демократії), відзначили президентські й парламентські вибори в Україні, що відбулися у 2019 р., та визнали їх як чесні, конкурентні та прозорі (таблиця 4). Найнижчий індекс демократичності виборчого процесу (5,83 балів) в оцінці «*The Economist Intelligence Unit*» був у 2014–2016 рр., оскільки до уваги брався саме фактор нестабільності, пов'язаний з протистоянням суспільства з владою та початком російської гібридної агресії. Ця компанія також бере до уваги такий важливий критерій визначення стану демократії, як політична участь населення, мінімальний індекс якої припадає на 2010–2011 рр. (5,00 балів), а його максимум – на 2020 р. (7,22 балів), коли широкі суспільні верстви були залучені у виборчий процес та змогли вбудуватися в нову систему організації влади (таблиця 5).

РОЗДІЛ 5 СТАН РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Стан розвитку громадянського суспільства є прямим індикатором стану демократичних процесів у державі та підтримки нею соціальної стабільності. Так, уже у 1990-х рр. відбувалося поступове покращення потенціалу українських НУО, кількість яких зросла з 400 у 1995 р. до 37 тис. у 2004 р., а в 2021 р. їх чисельність становила 103 тис. Участь у громадських організаціях брало понад 40% населення, утім, активна участь громадян, як і ефективність НУО, залишалася все ще досить низькою. Українські НУО умовно можна поділити на політичні, культурні, соціальні та релігійні. Було відзначено вплив НУО на політичне життя в країні, як-от виборчі й благодійні кампанії та політичний дискурс загалом. Включені до реєстру некомерційних організацій, НУО користуються частковими пільгами, зокрема, звільнення від сплати податку на додану вартість та податку на прибуток. У той же час більшість доходів, за винятком грантів, пожертв та членських внесків, вважається підприємницькою діяльністю, що накладає податкові зобов'язання на НУО як на бізнес-підприємства. Тим не менш, благодійність та волонтерство, як відмічалося в щорічній доповіді компанії «*Freedom House*», залишалися недостатньо розвиненими в Україні як для важливої ознаки її громадянського суспільства¹.

У 2000–2001 рр. було проведено широкомасштабну опозиційну кампанію «Україна без Кучми», спрямовану на домагання відставки діючого тоді Президента України. Тригером цієї акції став відомий «касетний скандал», який висвітлював важливі обставини, що передували вбивству опозиційного журналіста Г. Гонгадзе у вересні 2000 р. Саме голосом Л. Кучми висловлювалося обурення діями журналіста і емоційно бажалося йому смерті у записих діалогу (запис нібито здійснив тодішній майор Служби охорони президента М. Мельниченко), що велося з організаторами вбивства журналіста.

¹Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2003. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

«Freedom House» було встановлено також, що на 2002 р. лише 5% населення брало активну участь у роботі громадянських організацій як усвідомлені представники громадянського суспільства. Досягненням українських НУО можна вважати їхню активну моніторингову участь у парламентській виборчій кампанії 2002 р. З початку 2000-х рр. постійними в Україні стали тоді форуми Міжнародного фонду «Відродження», обговорювалося навіть питання створення громадського парламенту українських НУО. Також вказувалося на забюрократизованість реєстрації й легітимації НУО, а також відсутність чітких механізмів їх фінансування. Попри позицію готовності до співпраці з державою, яку демонстрували НУО, вони не могли впливати на процес прийняття рішень, натомість держава використовувала ці організації для легітимації власних дій. Фінансуванням окремих НУО при всьому займалися переважно західні структури з тим щоби активніше стримувати політичні режими й активізувати громадянське суспільство. Примітно, що у 2002 р. після скандалу відомого як «Іракгейт», пов'язаного нібито з нелегальним постачанням Україною радіолокаційних систем «Кольчуга» до Іраку, з боку США активно зростала підтримка українських НУО. Після цього держава розпочала активний тиск на НУО у контексті висунення проти них звинувачень у лобіюванні в Україні західних інтересів².

Тим не менш, незважаючи на всі тодішні політичні перипетії, оцінка стану громадянського суспільства в Україні упродовж 1997–2003 рр., в аналітичних зведеннях компанії «Freedom House», дещо покращилася – з 4 до 3,75 балів³. Попри намагання влади на початку 2000-х рр. дискредитувати НУО через їх фінансування із-за кордону президентська кампанія 2004 р. визначила наявність низки НУО, спрямованих на забезпечення вільних і чесних виборів (таблиця 6).

Президентські вибори 2004 р. зумовили надзвичайно активну громадянську участь в Україні за весь період 1990-х та початку

²Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2003. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

³Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2003. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

2000-х рр. Загалом громадянське суспільство відіграло вирішальну роль у Помаранчевій революції. Громадські активісти, а не лідери партій, здебільшого сприяли піднесенню масової участі громадськості у заходах з 22 листопада по 8 грудня 2004 р. Тож, власне, громадянське суспільство й відіграло ключову роль у Помаранчевій революції, під тиском якого правлячий режим і погодився на переголосування другого (сфальсифікованого) туру виборів⁴. Участь громадськості зростала на різних рівнях: від державної політики до місцевих громад. Низку громадських рад було створено спільними ініціативами уряду та громадських активістів для сприяння регулярним зв'язкам між владою та суспільством. Найактивніші учасники НУО створили неформальні коаліції щодо лобювання необхідних змін до законодавства та розробки «доктрини для громадянського сектору»⁵.

15 вересня Президент України підписав указ, згідно з яким були введені нові механізми співпраці між державою та громадянським суспільством, включаючи щорічні президентські слухання. Все ж таки зростання політичної конкуренції призвело до посилення політиканства в середині НУО. Слід відзначити також і нестачу стійкого фінансування НУО, що робило їх надто залежними від грантів іноземних фондів. Однак після Помаранчевої революції на 2005 р., за даними «*Freedom House*», стан та індекс розвитку громадянського суспільства зріс ще більше – з 3,75 до 3 балів, а на 2006 р. він збільшився до 2,75 балів, що було найвищим показником серед інших критеріїв індексування розвитку демократії в Україні (таблиця 6)⁶.

Компанія «*The Economist Intelligence Unit*» брала до уваги в цей час такий важливий критерій визначення стану розвитку демократії, як політична культура та громадянські свободи. Визначено, що у 2006–2008 рр. індекс політичної культури зріс з 5,63 до

⁴Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2003. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

⁵Yemelianova A. A Diagnosis of Corruption in Ukraine. *European Research Centre for Anti-Corruption and State-Building. Working Paper. No. 14.* September. 2010. 15 p.

⁶Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2006. URL: <https://www.refworld.org/country,,FREEHOU,,UKR,,473aff3d50,0.html>.

6,25 балів (таблиця 7)⁷. В цей час зріс також і рівень показника індексу громадянських свобод, що було пов'язано зі здобутками Помаранчевої революції та демократизацією всієї політичної системи загалом.

У подальшому громадський сектор усе ще страждав від заста-рілого законодавства та залежності від іноземного фінансування. Одним із таких був Міжнародний фонд «Відродження», котрий є українською організацією, яка заручається підтримкою Дж. Сороса. Саме він надавав близько 7 млн дол. на рік цій організації з метою благодійності. Підтримка громадянського суспільства забезпечувалася із фондів ЄС за допомогою Європейського інструменту демократії та прав людини, а також кількох німецьких політичних фондів (Фонд Конрада Аденауера, Фонд Фрідріха Еберта, Науман та Боел), які теж підтримували НУО в Україні. Одними з основних донорів для українських НУО є: Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), Європейський Союз (ЄС), Програма розвитку ООН (ПРООН), українське відділення Відкритого суспільства, Міжнародний фонд «Відродження»⁸. Кілька внутрішніх приватних фондів («Відкрита Україна», Фонд Віктора Пінчука та Фонд розвитку України) пропонували гранти організаціям громадянського суспільства, надаючи пріоритет соціальним та благодійним проектам, охороні здоров'я та освіті⁹.

У свою чергу, НУО забезпечували повторне надання грантів місцевим НУО задля посилення їх організаційного потенціалу. Новостворений уряд у 2007 р. сприяв більш активному залученню НУО до консультативної діяльності, не втручаючись при цьому в їхню діяльність. До того ж, новий Кабмін відіграв важливу роль у державних програмах зав'язків з громадськістю, пов'язаних з європейською та євроатлантичною інтеграцією. При Комітеті Євро-

⁷The Economist: Democracy Index 2008. The Economist Intelligence Unit's Index of Democracy. 2008. URL: <https://graphics.eiu.com/PDF/Democracy%20Index%202008.pdf>.

⁸Civil Society and the Crisis in Ukraine, OSCE. 2015. 4 March. URL: <http://www.osce.org/ukraine-smm/141046?download=tru>.

⁹Freedom House: Nations in Transit 2010 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4d53f02713.html>.

пейського Союзу та України з питань співробітництва було створено постійну експертну раду НУО. На 2008 р. налічувалося 52,6 тис. зареєстрованих НУО. Однак не всі організації насправді тоді працювали. Більшість із них на той час становили – профспілки, благодійні та релігійні організації, а також групи, що опікувалися етнічною, культурною, молодіжною, професійною та правозахисною діяльністю. Проте лівова частка НУО зосереджувалася в Києві й лише незначна їх кількість здатна була забезпечити ефективне управління та збирання коштів. Простежувалась обмеженість комунікацій між урядом та сектором НУО. Національне законодавство обмежувало доступ НУО до державного та місцевих бюджетів¹⁰.

У жовтні 2009 р. група активістів оголосила кампанію з посилення тиску на парламент щодо прийняття нового закону про громадські організації, який був поданий у листопаді 2008 минулого року. Громадська ініціатива апелювала до твердження Європейського суду з прав людини у квітні 2008 р. стосовно того, що українське законодавство про громадські організації не відповідає нормам та стандартам Ради Європи. Були навіть заяви про звернення до Ради Європи у разі неприйняття такого закону. Однак через брак політичної волі цей закон так і не був тоді ухвалений. Попри зазначені проблеми, рейтинговий індекс демократичності розвитку громадянського суспільства України, згідно з даними «Freedom House», залишався у 2006–2009 рр. на порівняно високому рівні – 2,75 балів (таблиця 6)¹¹.

З приходом до влади В. Януковича групи громадянського суспільства зіткнулися з тиском з боку служб державної безпеки. Все ж зростаючий авторитаризм не призвів до прямого тиску на діяльність НУО. Позитивним моментом стало прийняття 13 січня 2011 р. Закону України «Про доступ до публічної інформації», який усував адміністративні бар'єри та встановлював належні

¹⁰Freedom House: Nations in Transit 2010 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4d53f02713.html>.

¹¹Freedom House: Nations in Transit 2010 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4d53f02713.html>.

процедури отримання публічних документів. У травні президент Янукович підписав два укази, що регулювали імплементацію закону, дотримання якого зобов'язували численні НУО. Однак у 2011 р. з 70 тис. таких організацій лише 5 тис. були активними та зосереджувалися переважно у великих містах. При цьому МВС України обмежувало реєстрацію значної кількості НУО, передусім правозахисного спрямування. Відчувався також тиск СБУ на активістів громадських організацій¹². Саме тому компанія «*The Economist Intelligence Unit*» у 2010 р. визначила індекс розвитку політичної культури та розвитку свобод, відповідно, на рівні 4,38 та 7,94 балів (таблиця 7)¹³. Порівняно з 2008 р. індекс політичної культури знизився, що було пов'язано зі зміною влади та утисками громадських об'єднань.

Тим часом НУО запустили партнерську мережу для моніторингу діяльності громадських рад та проводили різного роду акції на кшталт підтримки проведення чесних виборів, а також протести проти політичного переслідування з боку влади. Серйозною проблемою залишалася розробка належної правової бази для організації громадянського суспільства, що значно обмежувало діяльність НУО в Україні. Хоча впродовж 2011 р. й було досягнуто певного прогресу щодо законодавства про НУО, індекс України у 2011 р. для стану демократичності громадянського суспільства, за оцінками компанії «*Freedom House*», залишався на рівні 2,75 балів (таблиця 6). Тож він був незмінним починаючи з 2006 р. Ухвалення Закону України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 р. стало одним з небагатьох прикладів посилення співпраці між державою та НУО. Закон лібералізував процес реєстрації нових організацій та усунув деякі адміністративні бар'єри. Утім, консультації між урядом та НУО часто не мали реального результату, а суб'єкти громадянського суспільства у багатьох випадках ігнорувалися у разі виникнення політично

¹²Freedom House: Nations in Transit 2013 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/51c1680d27.html>.

¹³The Economist: Democracy Index 2010. Democracy in retreat. A report from the Economist Intelligence Unit. URL: https://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf.

делікатних питань. У зв'язку з цим на 2012–2013 рр. індекс України у сприянні розвитку громадянського суспільства, за даними компанії «*Freedom House*», перебував на рівні 2,75 балів (таблиця 6)¹⁴.

У 2013 р. суттєвого прогресу було досягнуто щодо забезпечення правової бази для некомерційної діяльності. Новий закон про громадські об'єднання, який набув чинності 1 січня 2013 р., створив більший простір для діяльності НУО, усунувши деякі адміністративні бар'єри. Серед ключових змін варто відзначити спрощення процесу реєстрації та створення НУО. Наприкінці грудня 2013 р., під час масових акцій протесту, уряд ініціював законопроект щодо суворих обмежень організацій, котрі фінансувалися з міжнародних джерел, вважаючи такі НУО «іноземними агентами». Низька довіра до політичних партій надавала НУО додаткових обов'язків, і вони намагалися зосередитися на меті інституційної трансформації, а не на банальній зміні влади. Задля покращення комунікації між політичними та громадянськими суб'єктами, які брали участь у протестах, у грудні було створено Всеукраїнське об'єднання «Майдан». Завдяки активізації громадянського суспільства та розгортання потужного руху за європейський вибір індекс його розвитку в Україні у 2013–2014 рр., за даними «*Freedom House*», виріс із 2,75 до 2,50 балів (таблиця 6)¹⁵. Інша компанія «*The Economist Intelligence Unit*» рівень розвитку політичної культури та громадянських свобод у цей час визначила на рівні 4,38 та 7,06 балів (таблиця 7)¹⁶. Рівень політичної культури України в цей час залишався порівняно невисоким, що пов'язано зі зниженням впливу громадянського суспільства на владні інститути.

У січні 2014 р. адміністрація В. Януковича намагалася накласти суворі обмеження на неурядові організації, вимагаючи від тих, хто отримує фінансування від міжнародних донорів, зареєструватися як «іноземні агенти». Натомість усунення В. Януковича

¹⁴Freedom House: Nations in Transit 2013 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/51c1680d27.html>.

¹⁵Freedom House: Nations in Transit 2014 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/539ea59a3.html>.

¹⁶The Economist: Democracy Index 2015. Democracy in an age of anxiety. URL: <https://www.yabiladi.com/img/content/EIU-Democracy-Index-2015.pdf>.

відкрило новий етап у діяльності українських НУО. Нові форми громадського залучення, зокрема масове волонтерство, вважаються головною спадщиною Євромайдану. Упродовж 2014 р. волонтерські організації розширили свою діяльність, щоб заповнити прогалини в державних послугах, котрі надаються державними установами. Основними функціями, які виконували ці групи, були громадська безпека та оборона, інформаційна політика та інформаційна безпека, допомога збройним силам та військовим госпіталям, а також допомога внутрішньо переміщеним особам із зони конфлікту. Громадянське суспільство також породило нові експертні та адвокаційні ініціативи, найбільш успішною з яких стала мережа «Реанімаційний пакет реформ». У правовій системі відсутні положення щодо стимулювання благодійності та пожертв для громадянського суспільства з боку приватного сектору. Як результат, багато груп громадянського суспільства не мали достатнього фінансування або залежали від зовнішніх спонсорів. Протягом 2015 р. громадянське суспільство ефективно виступало за зміни політики щодо протидії корупції та забезпечення прозорості та підзвітності. Завдяки підвищеній активності та впливу НУО протягом року, індекс розвитку громадянського суспільства України у 2014–2015 р., згідно компанії «Freedom House», покращився з 2,50 до 2,25 балів (таблиця 6)¹⁷. Про підвищення індексу політичної культури зазначається й в оцінці організації «The Economist Intelligence Unit». У цей період її індекс, порівняно з попередніми роками, зріс до 5 балів. Індекс громадських свобод, в оцінці вказаної компанії, також демонстрував зростання – з 6,76 до 7,06 балів (таблиця 7)¹⁸.

За участі громадянського суспільства було прийнято нове законодавство, яке вимагало відкритих реєстрів власності, введення контролю за політичним фінансуванням, створення антикорупційних інституцій¹⁹. Зокрема, у березні 2018 р. урядом було запроваджене законодавство, що зобов'язує представників НУО,

¹⁷Freedom House: Nations in Transit 2015 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/55929ef224.html>.

¹⁸The Economist: Democracy Index 2015. Democracy in an Age of Anxiety. URL: <https://www.yabiladi.com/img/content/EIU-Democracy-Index-2015.pdf>.

¹⁹Freedom House: Nations in Transit 2016 – Ukraine. URL: <https://www.ecoi.net/de/dokument/1011468.html>.

які працюють проти корупції, декларувати свої доходи та активи за допомогою системи публічного електронного декларування. Однак після черги критичних зауважень щодо цієї законодавчої ініціативи було вирішено зобов'язати приватних підприємців, котрі фінансують НУО, надавати детальну інформацію про свої податки. Таке рішення породило ще одну проблему, адже постала загроза того, що низка НУО може втратити статус некомерційної організації через невідповідність такому статусу. Відтак 11 травня 2016 р. Кабінет Міністрів затвердив План заходів з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016–2020 рр. План дій включав кроки щодо вдосконалення механізмів державного фінансування діяльності громадянського суспільства, вдосконалення процедур реєстрації НУО та релігійних організацій, підтримку законопроекту про мирні зібрання тощо²⁰.

У липні 2017 р. президент П. Порошенко зареєстрував закон, який усував суперечливе законодавство про електронне декларування НУО. Тим часом збільшилася кількість нападів на НУО та їх лідерів, почастишали рейди поліції в офіси НУО. Певного негативу в рейтингу України стосовно стану громадянського суспільства створював керівник батальйону «Азов» А. Білецький, який публічно декларував свої радикальні погляди. Так званий законопроект проти іноземних агентів, представлений у вересні 2018 р. та підтриманий П. Порошенком, був спрямований на групи, підтримувані Росією, однак він викликав занепокоєння стосовно можливого впливу на громадські організації, котрі залучають міжнародні гранти. Водночас упродовж 2018 р. було зафіксовано більш ніж 50 нападів на громадських активістів. Під особливою загрозою перебували активісти у справі боротьби з корупцією. Характерно, що у 2018 р. з поміж них були вбиті К. Гандзюк та М. Бичко. Все це не могло не позначитися на рейтингах України в сфері розвитку громадянського суспільства²¹.

Усе ж, значним досягненням у плані зміцнення засад громадянського суспільства стало прийняття у 2021 р. важливих

²⁰Freedom House: Nations in Transit 2018 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/5b3cc262a.html>.

²¹Freedom in the World 2019. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2019>.

нормативно-правових актів для громадянського суспільства, молоді та менш важливих груп. Однак негативним явищем був тоді намір встановити надмірне регулювання діяльності неурядових організацій та волонтерства шляхом законодавчих ініціатив окремих політичних фракцій українського парламенту. Наприклад, Рада намагалася законом обмежити волонтерство та благодійність, особливо щодо процедур прийому іноземних волонтерів. Однак завдяки об'єднаній опозиції громадянського сектору та висвітленню в ЗМІ заплановане на жовтень 2021 р. голосування щодо закону було відкладене. Врешті громадські об'єднання волонтерського штибу, за численними опитуваннями, користуються найбільшою популярністю в українському суспільстві поряд зі Збройними силами України. Попри те, що НУО на 2021 р. відносно безпечно почували себе під час проведення акцій та масових зібрань і зі свого боку не проявляли агресивності, все ж їх представники зазнавали тиску, цькування та висловлювання ненависті в соціальних мережах²².

У 2016–2018 рр. індекс розвитку громадянського суспільства, згідно з даними «Freedom House», знизився – з 2,25 до 2,75 балів (таблиця 6)²³. Таку ситуацію зумовив низький темп трансформаційних реформ з тенденцією до подальшого уповільнення. Однак, за оцінкою організації «The Economist Intelligence Unit», рівень політичної культури громадянського суспільства в цей період, навпаки, зріс із 5 до 6,25 балів (таблиця 7). Оцінку в бік підвищення цього індексу можна вважати більш об'єктивною, адже саме з розгортанням російської агресії простежується безпрецедентний сплеск громадської активності. В той же час аналіз компанії «The Economist Intelligence Unit» демонструє зниження індексу громадських свобод у 2016–2018 рр. з 7,06 до 6,18 балів (таблиця 7). Частково це можна пов'язати з активізацією ультраправих угруповань, що відігравали дедалі більшу роль у суспільно-політичному житті України. У 2019 р. деякі активісти НУО скористалися

²²Freedom House: Nations in Transit 2022 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2022>.

²³Freedom House: Nations in Transit 2018 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/5b3cc262a.html>.

ситуацією, пов'язаною з проведенням дочасних парламентських виборів з тим, щоби балотуватися у виборчих списках політичних сил. Усе ж, у 2019–2020 рр. лише 7% українців системно займалися волонтерством і лиш 4% брали активну участь у діяльності громадських організацій. НУО досі залишаються залежними від міжнародних донорів. В останні роки українські громадські організації стикаються із загрозами насильства, а злочинці досить не часто отримують покарання. Створення нових механізмів конкурсного фінансування НУО не забезпечує справедливого розподілу коштів, адже більшість фінансів і далі розподіляється без конкурсу. Все ж, дедалі з'являється тенденція до створення державно-приватних партнерств, з об'єднанням зусиль місцевих органів влади, волонтерів та бізнесу. Вони опікуються, переважно забезпеченням лікарень медичними виробами й засобами індивідуального захисту²⁴.

З'явилася також ініціатива солідарності для підтримки групи ризику та осіб, які потребують допомоги. Громадянське суспільство і надалі стежило за підтримкою антикорупційних реформ. 30 жовтня 2020 р. активісти відреагували публічним протестом на рішення Конституційного Суду про скасування антиконституційної реформи та запропонували рішення для подолання конституційної кризи. У 2020 р. пройшла хвиля протестів, яка стала виразником невдоволення громадянського суспільства й реакцією адміністрації В. Зеленського на військову агресію Росії на Донбасі. Громадськість виступила проти надання особливого статусу Донбасу та проти згоди на участь представників окупованого Донбасу у мирних переговорах на рівні з Києвом. Продовжувалися випадки переслідування та чинення фізичного тиску на представників та активістів громадських об'єднань. Так, у 2020 р. було зафіксовано 74 випадки переслідування громадських активістів, зокрема, фізичні напади на активістів, а також залякування й пошкодження їхнього майна²⁵.

Загалом, індекс розвитку громадянського суспільства у 2019–2021 рр., згідно з новою методикою розрахунку компанії «Freedom

²⁴Freedom House: Nations in Transit 2020 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2020>.

²⁵Freedom House: Nations in Transit 2021 – Ukraine. URL: https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2021#footnoteref123_6ind9ur.

House», був на рівні 5 балів із 7 можливих (таблиця 6). В оцінці ж «The Economist Intelligence Unit» індекс розвитку політичної культури в цей період демонструє подальше зниження – з 6,25 до 5,00 балів. Низхідну динаміку в оцінці вказаної компанії також демонструє й індекс громадських свобод – з 6,47 до 5,59 балів (таблиця 7)²⁶.

Таблиця 6

Україна в оцінці індексу розвитку громадянського суспільства компанії «Freedom House» у 1997–2021 рр.*

Рік моніторингу	1997	1998	1999	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Індекс рівня розвитку громадянського суспільства	4,00	4,25	4,00	3,75	3,75	3,50	3,75	3,00	2,75	2,75	2,75	2,75
Рік моніторингу	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019**	2020	2021
Індекс рівня розвитку громадянського суспільства	2,75	2,75	2,75	2,75	2,50	2,25	2,25	2,50	2,75	5,00	5,00	5,00

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Freedom House».

*Дослідження розвитку громадянського суспільства в Україні у 2000 р. компанією «Freedom House» не проводилося.

**У 2019 р. компанія «Freedom House» започаткувала нову методику оцінювання індексу розвитку громадянського суспільства в зростаючому порядковому відліку – від 1 до 7 балів. До цього часу таке оцінювання здійснювалось у зворотному (спадаючому) діапазоні – від 7 до 1 бала, саме тому у даних таблиці простежується суттєва різниця в оцінюванні.

²⁶The Economist: Democracy Index 2021. The China challenge. URL: <https://nonews.co/wp-content/uploads/2022/02/DI2021.pdf>.

Таблиця 7

Україна в оцінці індексу розвитку громадянського суспільства компанії «The Economist Intelligence Unit» у 2006–2021 рр.

Рік моніторингу	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Індекс розвитку політичної культури	5,63*	–	6,25	–	4,38	4,38	4,38	4,38	5,00	5,00	5,00	6,25	6,25	6,25	5,00	5,00
Індекс рівня громадських свобод	8,24	–	7,94	–	7,94	7,35	7,06	7,06	6,76	7,06	7,06	6,18	6,18	6,47	5,88	5,59

Джерело: складено автором на основі даних аналізу «The Economist Intelligence Unit».

*Оцінка індексу розвитку громадянського суспільства здійснюється компанією за шкалою від 1 до 10 балів.

Таким чином, компанією «Freedom House» стан розвитку українського громадянського суспільства був досить високо оцінений (2,75 балів) упродовж 2015–2016 рр., що припадає на період суспільно-політичних трансформацій, відомих як Революція Гідності (таблиця 6). Саме тоді громадянське суспільство проявило активність у плані недопущення зміни вектора зовнішньої політики України із європейського на проросійський. Під час розгортання російської агресії українське суспільство проявило чи не найвищу форму організованості, яка вилася в досить потужний волонтерський рух, котрий, однак, так і не набув всезагального масштабного характеру. Досить багато груп громадянського суспільства не мали достатнього фінансування або залежали від зовнішніх спонсорів. Найнижчий індекс (4 бали) оцінювання розвитку громадських свобод компанією «Freedom House» припав на 1997 та 1999 рр. (таблиця 6). Саме тоді попри кількісне зростання НУО їх ефективність залишалася на досить низькому рівні. Давалося взнаки й досить непрозоре фінансування НУО. Проте новий сплеск волонтерського руху відбувся в лютому 2022 р. у зв'язку з повномасштабною агресією Росії проти України, що має

сприяти підвищенню українського рейтингу в оцінках стану громадянського суспільства провідними спеціалізованими міжнародними організаціями в подальші роки.

Компанія «*The Economist Intelligence Unit*», яка в цьому контексті досліджує політичну культуру та громадянські свободи, найвищий індекс (6,25 балів) першому з вказаних критеріїв віддає у 2008 р., що пов'язується з помітними змінами у сфері громадянських свобод за президентства В. Ющенка. В цей час простежується структуризація та підвищення рівня активності НУО. Також піковий індекс (6,25 балів) зростання політичної культури припадає на 2017–2019 рр., що в цілому хронологічно збігається з високим рівнем оцінювання громадянського суспільства організацією «*Freedom House*» та з часом, коли відбувалися радикальні події в Україні, на тлі яких значно активізувалося громадянське суспільство (таблиця 6, 7). Найнижчий індекс (4,38 балів) оцінювання рівня політичної культури «*The Economist Intelligence Unit*» припав на 2010–2013 рр., що пов'язується з посиленням утисків свобод громадянського суспільства та з обмеженням діяльності НУО режимом В. Януковича. Найвищий індекс (8,24 балів) розвитку такого критерію демократії, як громадські свободи, припадає, в оцінці цієї компанії, на 2006 р., що було пов'язано зі здобутками Помаранчевої революції у плані демократизації суспільного життя. Найнижчий індекс (5,88 балів) їх оцінки компанією «*The Economist Intelligence Unit*» був виведений у 2020 р., коли лише незначний відсоток українців системно займалися волонтерством (оскільки волонтерство дедалі більше втрачало тоді свою активність) та брали активну участь у діяльності громадських організацій (таблиця 7).

РОЗДІЛ 6

СТУПІНЬ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ЗМІ

Надважливою у визначенні стану демократії в державі є ситуація зі свободою слова та свободою ЗМІ. Стаття 34 Конституції України забезпечує правову основу свободи думки та слова, а стаття 15 забороняє цензуру. Монополізація друкованих ЗМІ заборонена статтею 10 закону про друковані засоби масової інформації. З початку 2000-х рр. у щорічній доповіді «*Nations in Transit*» наголошувалося втручання олігархів та ФПГ у діяльність українських медіа, наступ на свободу преси та контроль над провідними ЗМІ, що активно впливало на їх об'єктивність та здатність незалежно висвітлювати новини. Відзначався також і розпад в Україні журналістської спільноти та слабкий вплив професійних асоціацій на порядок денний висвітлення подій. Усе це простежувалося за умов жорсткої регламентованості економічної та соціальної діяльності з боку держави, а також слабкості адміністративного та судового контролю¹. Найбільшого удару демократії та свободі слова було завдано через згаданий «касетний скандал», пов'язаний із вбивством журналіста Г. Гонгадзе. Згідно з аналітичними розвідками «*Freedom House*» індекс свободи слова в Україні у 1998–2002 рр. коливався на рівні 4,75–5 балів, що ставило Україну поряд з групою держав, визначених як частково вільні (таблиця 8)².

У цей час дещо менш резонансними були ще кілька смертей представників ЗМІ – як-от директора телевізійної станції в Донецьку І. Александрова (2001 р.) та керівника Інформаційного агентства «Українські новини» М. Коломійця (2002 р.), а їх убивць (чи тих, хто довів до самогубства, як у випадку з М. Коломійцем) так досі й не знайдено³. У червні 2019 р. після жорстокого побиття помер

¹Freedom House: Nations in Transit 2001. Civil Society, Democracy and Markets in East Central Europe and the Newly Independent States. URL: <https://images.tandf.co.uk/common/jackets/agentjpg/978042933/9780429335327.jpg>.

²Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2003. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

³Вбивство Ігоря Александрова: чи час завершувати розслідування? Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2001/10/26/2984749/>.

черкаський журналіст В. Комаров, який повідомив у соцмережах про свої плани опублікувати викривальні матеріали щодо корупції у місцевій владі у зв'язку з будівництвом спортивної школи. Справу було кваліфіковано як замах на вбивство у зв'язку з професійною діяльністю, однак поліція так і не назвала імена підозрюваних⁴. Таким чином, Україна стала для світової громадськості тією державою, де надто обмежується свобода ЗМІ та практикуються вбивства опозиційних до влади журналістів.

Основна проблема українських ЗМІ – це їхня залежність від влади, олігархів та інших ФПГ, що також понижує рейтинг та індекс рівня демократії України у медійній сфері. Вже на 2002 р. 70% ЗМІ та 95% телерадіокомпаній були у приватній власності. Понад те, відтоді, як Адміністрацію Президента України очолив В. Медведчук, влада почала забезпечувати спотворене висвітлення діяльності опозиції. Тоді ЗМІ зіткнулися з таким новим явищем, як «темники» (теми тижня) – неофіційні розпорядження, надіслані до провідних ЗМІ та інформантів із вказівками й рекомендаціями щодо потрібного висвітлення порядку денного й поточних подій, передусім змісту новинних програм в основному на ключових національних телевізійних каналах та радіостанціях, а також у друкованих ЗМІ. Недотримання таких вказівок призводило до різних форм переслідування ЗМІ та інформантів, як-от: податкові перевірки, анульовані ліцензії телеканалів та позови за наклеп. Прикладом стало передання у 2002 р. інформаційного агентства УНІАН під фактичний контроль Адміністрації Президента України. Все це означало існування в державі політичної цензури.

Спостерігався за часів президентства Л. Кучми й брак рекламного ринку (розвиток цього ринку активно стримувався державою та олігархами), що змушувало ЗМІ поклатися на фінансову підтримку олігархів, які активно впливали на програмування контенту. Основним тоді медіамагнатом вважався зять президента – В. Пінчук. Такий стан речей ставив під сумнів незалежність і

⁴Freedom in the World 2020. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2020>.

політичну неупередженість українських телеканалів. До всього додалися й проблеми з Інтернетом, адже його постійними користувачами на початку 2000-х рр. були лише 2,5 млн населення, або лише 5%. На початок 2005 р. кількість користувачів Інтернетом зросла до 3,1 млн осіб, що становило 9% населення, однак це було надто незначною часткою, порівняно із розвиненими країнами Заходу. В той же час Служба безпеки України (СБУ) кілька разів намагалася взяти під контроль домен «ua» з тим, щоби контролювати зростання інтернет-ресурсів в Україні. Позитивом було нарощування кількості інтернет-версій журналів та газет, більшість українських сайтів уже підпорядкувалися ЗМІ та інформантам. Усе це у підсумку значно вплинуло на рейтинг свободи слова в Україні та індексу рівня демократії в оцінці західних дослідницьких компаній. Так, згідно з тодішньою методикою визначення стану демократії «*Freedom House*» упродовж 1997–2004 рр. індекс рівня незалежності медіа в Україні погіршився з 4,50 до 5,50 балів (таблиця 8)⁵.

Починаючи з 2002 р. свої дослідження проводить організація «*Reporter without Borders*», яка спеціалізується виключно на аналізі свободи преси в глобальному масштабі. Тож, упродовж 2002–2004 рр. індекс свободи преси, згідно з оцінкою «*Reporter without Borders*», знизився з 40 до 51 бала. Також у рейтингу країн за рівнем свободи преси Україна опустилася зі 112-го на 138-ме місце серед 167 країн світу та опинилася серед таких країн, як Мавританія, Російська Федерація, а також Демократична Республіка Конго, що було безпосередньо пов'язано з наступом на свободу слова з боку адміністрації Л. Кучми (таблиця 9)⁶.

У 2013 р. уже близько 40% дорослого населення були постійними користувачами Інтернету, хоча у великих містах цей показник перевищував 65%. Інтернет, на відміну від політизованих каналів, забезпечував користувачам пошук більш об'єктивної інформації про події в державі. Однак кіберзлочини також поши-

⁵Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2003. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

⁶Reporter without Borders: Press Freedom Index 2004. East Asia and Middle East have worst press freedom records. URL: https://web.archive.org/web/20120207171525/http://en.rsf.org/spip.php?page=classement&id_rubrique=551/.

рюються, і ряд фальшивих веб-сайтів, як видається, вводять читачів в оману. Деякі українські телеканали на кшталт «Громадське ТВ» та «Спільно ТВ» демонстрували, в цілому, об'єктивне висвітлення подій про рух на Євромайдані та пов'язані з ним події⁷. Варто відзначити, що на 2016–2017 рр. уже 62% українців були постійними користувачами Інтернетом.

Під час президентської кампанії 2004 р. ЗМІ, що були під тотальним контролем олігархів («1-й Національний», «1+1» та «Інтер»), наближених до режиму Л. Кучми, трансливали агресивний контент проти опозиційного лідера В. Ющенка з використанням чорного PR та елементів інформаційної війни. Тому телеглядачі мали дуже обмежений доступ до збалансованої та справедливої інформації про основних кандидатів. Відбулася масова дискримінація опозиції, а тому провладний кандидат отримав у вісім разів більше ефіру на національному телебаченні, ніж основний опонент. ЗМІ використовувалися для представлення опозиційних осіб як терористів та злочинців, перш ніж будь-який суд мав шанс прийняти рішення з цього питання. Продовжувалися практики видачі інструкцій, призначених для контролю над змістом медіа-трансляцій. Також практикувалося закриття опозиційних каналів та припинення їх мовлення, як-от «Радіо Свобода Європа», блокування передач – на кшталт радіо «Контент». Усе ж Помаранчева революція створила початкові передумови для зрілої свободи ЗМІ. Попри тиск телеканали «П'ятий канал» та «Ера» здійснили справжній прорив у медіа-сфері, ставши голосом народної кампанії. Поточні проблеми в інформаційній сфері визначаються структурними проблемами, такими як прозорість власності на ЗМІ, незалежність медіа-бізнесу та здатність журналістів ефективно захищати свої професійні інтереси. При всьому, медіа-сектор в Україні залишався тоді структурно слабким, а відсутність політичної волі і далі заважала створенню суспільного телебачення. Не вистачало незалежних засобів масової інформації, заснованих на медіа-бізнесі як самостійній галузі економіки. До

⁷Freedom House: Nations in Transit 2014 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/539ea59a3.html>.

2004 р. простежувалося існування цензури. Наприкінці листопада 2004 р. найбільші телеканали відмовилися виконувати вимоги цензури та відновили виважену політику новин. Саме через події, названі як Помаранчева революція, за даними й методикою визначення індексу «*Freedom House*», індекс України в сфері ЗМІ зріс з 5,50 балів у 2004 р. до 4,75 балів у 2005 р. (таблиця 8)⁸. Згідно з оцінкою компанії «*Reporter without Borders*» індекс свободи преси також різко підвищився у 2004–2005 рр. з 51 до 32,50 балів. До того ж, відповідно до оцінок компанії, в цей період зріс рейтинг України у загальному переліку держав, адже вона піднялася зі 138-го на 112-те місце із 18 можливих, хоча й перебувала поряд з такими країнами, як Киргизстан, Таджикистан та Чад (таблиця 9)⁹.

3 березня 2005 р. парламент ухвалив новий Закон України «Про Національну раду з питань телебачення і радіомовлення», підготовлений парламентським Комітетом з питань свободи слова та інформації. Основними ознаками закону є зменшені підстави для звільнення членів ради, щоб гарантувати їх незалежність; скасування процедури поворотного членства; обрання голови ради її членами разом із обмеженням повноважень голови; нові механізми накладення санкцій на теле- і радіомовлення за невідповідність законодавству. Отже, після Помаранчевої революції урядова цензура у вигляді «темників» відійшла в минуле. Загальнодержавні телеканали в більшості випадків забезпечували збалансоване висвітлення новин, у свою чергу, представники правлячих партій, а також опозиції мали рівний доступ до засобів масової інформації. Водночас в українській медіа-сфері відсутніми були значимі реформи та реструктуризація. Індекс України у сфері стану незалежності ЗМІ, згідно з даними «*Freedom House*», покращився у 2005–2006 рр. з 4,75 до 3,50 балів за рахунок очевидного прогресу у напрямі справжнього плюралізму та свободи ЗМІ

⁸Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2005. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff1350.html>.

⁹Reporter without Borders: Press Freedom Index 2005. North Korea, Eritrea and Turkmenistan are the world's «black holes» for news. URL: https://web.archive.org/web/20120119202408/http://en.rsf.org/spip.php?page=classement&id_rubrique=549.

(таблиця 8)¹⁰. Так само покращила індекс свободи української преси за цей період і компанія «*Reporter without Borders*», згідно з дослідженням якої він зріс 32,50 до 26,50 балів. Підвищився, згідно з аналізом компанії, також і рейтинг України в цьому відношенні, адже вона перемістилася тоді зі 112-го на 106-те місце зі 180 країн, хоча й опинилася в когорті таких країн, як Індія, Ліван, Камбоджа тощо (таблиця 9)¹¹.

Більшість ЗМІ у 2008–2010 рр. і надалі залежала від власників та від отримання тіншових коштів заради виживання. Останнє вказує на те, що сектор ЗМІ потребував зміцнення, реструктуризації та системних реформ. Вплив політичних та економічних груп у медіа-сфері залишався тоді досить сильним, а громадське телебачення ще не запроваджено. Водночас, на рекламний ринок надто вплинула економічна криза 2008 р., яка продукувала загрозу фінансовій незалежності ЗМІ й зумовила закриття окремих видань преси. Індекс ступеня незалежності ЗМІ України у 2008–2009 рр., згідно з оцінкою «*Freedom House*», залишався на рівні 3,50 балів (таблиця 8)¹². Індекс свободи преси, згідно з даними компанії «*Reporter without Borders*» та її тодішньої методики, в цей період знизився з 19,25 до 22 балів. Також у рейтингу Україна перемістилася з 87-го на 89-те місце, опинившись серед таких країн, як Сенегал, Монголія та Гвінея-Бісау (таблиця 9)¹³.

Початок президентської виборчої кампанії 2010 р. знову поставив у центр уваги широкомасштабну та зростаючу корупцію в засобах масової інформації, на що вказує велика кількість замовних історій про політичних конкурентів. У міру зменшення реальної зарплати та скорочення робочих місць журналісти стали більш чутливими до політики та інтересів власників ЗМІ. Хоча окремі

¹⁰Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2006. URL: <https://www.refworld.org/country,,FREEHOU,,UKR,,473aff3d50,0.html>.

¹¹Reporter without Borders: Press Freedom Index 2006. North Korea, Turkmenistan, Eritrea the worst violators of press freedom. URL: https://web.archive.org/web/20120207171516/http://en.rsf.org/spip.php?page=classement&id_rubrique=35.

¹²Freedom House: Nations in Transit 2009 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4a55bb4537.html>.

¹³Reporter without Borders: Press Freedom Index 2009. URL: <https://rsf.org/en/index?year=2009>.

ЗМІ трансливали упереджене висвітлення новин, що відображало політичні інтереси власників телерадіокомпанії, та добирали попередньо підготовлену аудиторію для їх прямих ток-шоу. Президент В. Ющенко так і не зміг вжити необхідних заходів для забезпечення незворотності свободи ЗМІ в Україні. Проте загальнонаціональні канали в цілому демонстрували збалансоване висвітлення новин попри певний прояв симпатій окремим політсилам. До всього ж, з 2010 р. популярності в Україні набували соціальні медіа («Facebook», «Twitter», «Однокласники»), які стають своєрідною альтернативою традиційним медіа. Саме тому 60% користувачі Інтернету в Україні підтримували на той час громадянську журналістику, де користувачі розміщують свій вміст у блогах та форумах. Також з'явилася низка нових медіа-проектів, спрямованих на загальне підвищення об'єктивності висвітлення політичних подій. Однак індекс ступеня для незалежності ЗМІ України залишався у 2010 р. усе ще на рівні 3,50 балів згідно з оцінкою компанії «Freedom House» (таблиця 8)¹⁴. Компанія «Reporter without Borders», зі свого боку, показує зниження індексу свободи преси в Україні, порівняно з попереднім роком, з 22 до 46,83 балів – згідно з тодішньою методикою розрахунку. При тому ж, Україна у 2010 р., згідно з аналітичними рейтинговими оцінками цієї компанії, за цей час перемістилася із 89-го на 131-ше місце із 180 країн, опинившись серед таких далеких від демократій режимів, як Камерун, Ірак та Алжир (таблиця 9)¹⁵.

Прихід до влади В. Януковича ознаменував відновлення урядового тиску на ЗМІ та активізації їх самоцензури під час висвітлення політично актуальних тем, а кількість фізичних нападів на журналістів зросла у 2012–2013 рр. Медіа стали більш чутливими до побажань влади попри висловлювання різноманітних поглядів, а багато каналів «деполітизували» свої блоки новин.

¹⁴Freedom House: Nations in Transit 2010 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4d53f02713.html>.

¹⁵Reporter without Borders: Press Freedom Index 2010. Five decades after independence, African journalists still seeking freedom. URL: <https://web.archive.org/web/20110721221055/http://en.rsf.org/press-freedom-index-2010,1034.html>.

Більшість загальнонаціональних телевізійних каналів воліли уникати надання ефірного часу критикам уряду. До найбільш упереджених тоді телеканалів належали державні «Перший національний» та приватні – «ICTV» та «Інтер», тоді як «Новий канал» та «СТБ» (обидва приватні) забезпечували найменш упереджене політичне висвітлення подій. Незважаючи на те, що приватний сектор ЗМІ є формально незалежним від уряду, він постійно стикався зі зростаючим політичним тиском з боку останнього. Практикувалися різного роду перевірки силових структур та податкової служби нелояльних до влади ЗМІ. Загалом не випадково, що індекс демократичності незалежних ЗМІ України знизився, згідно оцінки «*Freedom House*», з 3,50 до 4,00 балів упродовж 2010–2012 рр. (таблиця 8)¹⁶. Компанія «*Reporter without Borders*» також вказує на зниження індексу свободи ЗМІ в Україні в ці роки, згідно з тодішньою методологією компанії, з 46,83 до 54 балів, що свідчило про наростання утисків преси за адміністрації В. Януковича (таблиця 9)¹⁷. Отже, ЗМІ функціонували задля захисту інтересів своїх засновників, підтримки партій, впливових політиків та олігархів. Тим самим вони не виконували своєї прямої функції – надання широкого спектра об'єктивної інформації українському суспільству.

Під час парламентської виборчої кампанії у жовтні 2012 р. більшість національних телеканалів підписали меморандум для забезпечення чесного та збалансованого трактування контенту, що, певною мірою, сприяло покращенню об'єктивного висвітлення політичних подій у країні. Однак ознаки політичного тиску залишалися відчутними на регіональному рівні. Прихильники свободи слова та журналісти успішно перешкоджали ухваленню запропонованого закону про наклеп напередодні парламентських виборів, адже його ухвалення створило би механізми потужного тиску на

¹⁶Freedom House: Nations in Transit 2012 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4fd5dd24c.html>.

¹⁷Reporter without Borders: Press Freedom Index 2012. Syria, Bahrain and Yemen get worst ever rankings. URL: <https://web.archive.org/web/20160303230901/http://en.rsf.org/press-freedom-index-2011-2012%2C1043.html>.

ЗМІ та журналістів. Однак після численних акцій протесту на початку жовтня 2012 р. цей захід було скасовано. Індекс демократичності України для визначення стану незалежності ЗМІ, згідно з дослідженнями компанії «*Freedom House*», залишався незмінним – на рівні 4 балів (таблиця 8)¹⁸.

У 2013 р. суперечливі зміни власності в Українському медіахолдингу (УМН) та незалежному телевізійному каналі «ТVi», зростання рівня насильства щодо журналістів протягом року, перетворення безкарності за такі прояви на норму змусили багатьох шанованих з них подати у відставку. Політизовані державні ЗМІ залишалися неререформованими і залишилися служити інтересам вищих політиків та державної бюрократії, а на деяких телевізійних каналах продовжувалось упереджене висвітлення на користь уряду. Саме тому індекс свободи українських ЗМІ у 2013 р., за даними «*Freedom House*», знизився з 4 до 4,25 балів (таблиця 8)¹⁹.

Падіння режиму В. Януковича на початку 2014 р. привело до зменшення тиску держави та неформального урядового патронату щодо політичної інформації. Хоча прямий тиск на журналістів з боку центральної влади був значною мірою ліквідований, усе ж таки були повідомлення про деякі такого роду випадки на регіональному рівні. Крім того, протягом уже 2014 р. було вбито щонайменше п'ять журналістів та двох працівників засобів масової інформації, більшість з яких були пов'язані з війною на Донбасі, а ще багато хто дістав поранення, пережив викрадення або наражався на перешкоджання в роботі. Прикладом того стало вбивство в Києві журналіста, кореспондента газети «Вісті» В. Веремія у лютому 2014 р. ОБСЄ назвала вбивство В. Веремія найгіршим актом насильства проти ЗМІ з грудня 2013 р.²⁰

У грудні 2013 р. було створено нове Міністерство інформаційної політики для протидії російській «інформаційній війні», що

¹⁸Freedom House: Nations in Transit 2013 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/51c1680d27.html>.

¹⁹Freedom House: Nations in Transit 2013 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/51c1680d27.html>.

²⁰«Титушки» избили журналиста «Вестей». *Обозреватель*. 2014. 19 февраля. URL: <https://news.obozrevatel.com/politics/18236-titushki-izbili-zhurnalista.htm>.

викликало побоювання стосовно того, що воно може бути використане для обмеження свободи ЗМІ в Україні. Тим часом законодавство, прийняте в травні 2014 р., створило правову базу для суспільного телебачення і радіомовлення. У 2014 р. МВС України заборонило ретрансляцію більшості російських телеканалів через їхню ворожу політичну пропаганду, що було загрозою національній безпеці держави. Через загальне зменшення тиску уряду на журналістику після втечі В. Януковича індекс незалежності українських ЗМІ у 2014–2015 рр., згідно з даними компанії «*Freedom House*», покращився з 4,25 до 4 балів (таблиця 8)²¹. Однак компанія «*Reporter without Borders*», посилаючись на тодішню нестабільність у державі та напади на журналістів, знизила індекс свободи преси в Україні в цей період з 63,07 до 60,90 балів (таблиця 9). Також, згідно з оцінюванням цієї компанії, не припиняв знижуватися світовий рейтинг України щодо свободи ЗМІ і країна у 2014–2015 рр. перемістилася зі 127-го на 129-те місце зі 180 країн, опинившись серед таких держав, як Колумбія, Марокко та Зімбабве²².

Критичне висвітлення подій було доступне через нейтральні або навіть державні телеканали. Зокрема, всебічне розслідування офшорних структур, ініційоване випуском Панамських документів, у тому числі тих, що належать президенту П. Порошенку, транслював державний «Перший національний» канал. 20 липня 2016 р. журналістську спільноту сколихнуло вбивство у центрі Києва білоруського та українського журналіста П. Шеремета, який писав про корупцію у вищих органах влади та війну на Сході України, розслідування загибелі якого досі залишається нерозкритим. Цього ж року зловмисники підпалили телеканал «Інтер», що також негативно вплинуло на рейтинги свободи слова в державі. Ще одним радикальним кроком стала ініційована президентом П. Порошенком заборона російських соціальних мереж, як-от: «Однокласники», «Вконтакте», платформу «*Mail.ru*» та пошукову систему компанії ТОВ «Яндекс». Крім того, були введені санкції

²¹Freedom House: Nations in Transit 2015 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/55929ef224.html>.

²²Reporter without Borders: Press Freedom Index 2015. Ranking. URL: <https://rsf.org/en/ranking/2015>.

проти таких російських компаній, як «Доктор Веб» та «Лабораторія Касперського». Таке рішення було мотивоване присутністю антиукраїнської пропаганди та проросійського контенту і необхідністю захисту інформаційного простору України від пропаганди війни та насильства з боку Росії. П. Порошенко також стверджував, що заходи з блокування російських соцмереж необхідні для захисту від кібератак та збору даних з боку російської влади. Наступний Президент України В. Зеленський продовжив політику блокування соціальних мереж та інтернет-платформ, які містять пропагандистський контент. Утім, під час різних соціологічних опитувань близько 50% громадян України дотримувалися думки, що введення таких санкцій лиш призводить до обмеження прав людини²³.

Зрештою, український уряд у січні 2017 р. заборонив трансляцію російського телеканалу «Дождь» через його позицію щодо належності Криму Росії. Упродовж 2017 р. низку російських журналістів та громадських діячів було депортовано з України або заборонено в'їзд за російську пропаганду. Також того року було заборонено в'їзд до країни окремим російським журналістам, які вдавалися до поширення антиукраїнської пропаганди. На цьому тлі, згідно з дослідженням компанії «Freedom House», Україна в 2017 р. не покращила позиції у індексі свободи ЗМІ, порівняно з попереднім роком (67,07 балів), який склав 66,81 балів (таблиця 8). Обмеження постачання літератури з Росії та скорочення російськомовної продукції на українському медіаринку викликали питання у представників міжнародних аналітичних організацій щодо прихильності влади до автономії ЗМІ²⁴. У 2021 р. політика обмеження російського контенту продовжилась, і в травні того року під додаткові санкції потрапили російські і проросійські ЗМІ, що працювали в Криму. Так, декілька російських телеканалів («Россия-1», «Телерадиокомпания Россия», «Вести FM», «Vesti.ru») були вилучені з українського магазину додатків на прохання СБУ²⁵.

²³Freedom on the Net 2020. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-net/2020>.

²⁴The Economist: Democracy Index 2017. Free speech under attack. URL: https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/Democracy_Index_2017.pdf.

²⁵Freedom on the Net 2021. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-net/2021>.

Крім того, протягом року було кілька політично вмотивованих судових справ проти засобів масової інформації. Як і в попередні роки, мали місце випадки перешкоджання роботі журналістській діяльності, а також залякування та напади на журналістів. До того ж, нападники на представників журналістської спільноти часто залишилися непокараними. Так, лише у 2018 р. було зафіксовано 28 випадків побиття та нападів на журналістів, а також 27 випадків погроз та залякувань²⁶. У лютому 2018 р. головний редактор «Странь» І. Гужва повідомив, що виїхав з України до Австрії після того, як отримав погрози смертю та серйозні залякування від урядовців²⁷.

У 2019 р. було вже зафіксовано 243 випадки порушення свободи слова, а також 20 випадків побиття, 16 випадків кібератак, 93 випадки перешкоджання журналістській діяльності, 34 випадки погроз та 21 випадок обмеження доступу до публічної інформації²⁸. До всього слід додати, що Президент України П. Порошенко постійно ігнорував вимоги з боку груп за свободу преси, які домагалися виконати обіцянку щодо продажі мережі «П'ятий канал». Водночас тиск з боку держави, який базувався на законопроекті щодо обмеження публікації мовами іншими за українську негативно позначився і на англомовних виданнях на кшталт газети «Kyiv Post», яка заявила про високу ймовірність свого закриття через запропонований законопроект²⁹. У жовтні 2021 р. ця найстаріша англомовна газета України припинила свою діяльність, а весь її персонал був безпідставно звільнений. Хоча газета й відновила свою діяльність журналістська спільнота висловила занепокоєння щодо політичного тиску з боку Офісу президента. Наприкінці того ж року відбулася переорієнтація державних телеканалів «Дом» і «Рада-ТВ» на новинні канали з непрозорим керівництвом, ухваленим командою президента³⁰.

²⁶Freedom House: Nations in Transit 2018 – Ukraine. URL: <https://www.trfworld.org/docid/5b3cc262a.html>.

²⁷Freedom on the Net 2018. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2018>.

²⁸Freedom in the World 2020. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2020>.

²⁹Freedom in the World 2019. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2019>.

³⁰Freedom House: Nations in Transit 2022 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2022>.

На 2020 р. зберігалася монополія олігархів та ФПГ на телевізійному ринку, який перебував під контролем шести медіахолдингів, чий канали охоплювали 71% глядацької аудиторії держави. До того ж, у приватній власності перебували і численні регіональні медіа. Між тим, споживання новин через ТБ зменшилося на всіх каналах на тлі зміцнення позицій інтернет-ЗМІ та соціальних мереж, з яких громадяни почали отримувати значно більше новин. Зменшилося також майже удвічі використання друкованих ЗМІ. Довіра до телебачення і далі знижувалася через дезінформацію й політичну упередженість. Тиск на журналістську спільноту продовжувався. Для прикладу, у 2020 р. було зафіксовано 229 випадків порушень свободи слова (порівняно з 243 у попередньому році). З них у 172 випадках мали місце фізичні напади на журналістів. Наприклад, систематичних погроз зазнали журналіст-розслідувачі телевізійної програми «Схеми», яка викриває високопосадову корупцію, і каналу «UA: Перший»³¹.

У подальшому ця тенденція дещо знизилася. Так, у 2021 р. громадською організацією «Інститут масової інформації» було зафіксовано 139 випадків порушення свободи слова, а також 197 порушень прав журналістів, зокрема, 73 випадки перешкоджання роботі журналістів, 17 побиттів, 12 погроз, 11 обмежень доступу до інформації та 10 кіберзлочинів тощо. Однак протягом зазначеного року було винесено лише сім судових рішень щодо порушень свободи слова³². Задля сприяння справедливому розслідуванню таких інцидентів, медіа-спільнота та правозахисні об'єднання підписали спеціальний меморандум щодо порозуміння з Генпрокуратурою. У 2021 р. кількість розслідувань про порушення прав журналістів зросла на 69%, порівно з попереднім роком, однак лише незначна їх частина була передана до суду.

Усі вище проаналізовані фактори прямо вплинули на індекс свободи українських ЗМІ, який, згідно з даними компанії «Freedom House», погіршився з 4 до 4,25 балів упродовж 2016–

³¹Freedom House: Nations in Transit 2021 – Ukraine. URL: https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2021#footnoteref123_6ind9ur.

³²Freedom in the World 2022. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2022>.

2018 рр. (таблиця 8)³³. Проте, беручи до уваги результати аналізу свободи преси в Україні компанії «*Reporter without Borders*», бачимо незначне покращення індексу в цей період – з 67,07 до 68,84 балів. Також Україна, згідно з її оцінками, піднялася у 2016–2018 рр. на кілька позицій в індексі свободи ЗМІ – перемістившись зі 107-го на 101-ше місце зі 180 країн (таблиця 9)³⁴.

Надалі ЗМІ усе ще залишалися під контролем олігархів, вплив яких став очевидним під час виборчих кампаній 2019 р. Ба більше, тільки у 2019 р. на журналістів було скоєно 75 нападів. У вересні 2019 р. Національна рада з питань телебачення і радіомовлення позбавила ліцензій п'ять регіональних компаній, які ретранслювали телеканал «112 Україна». Новим Законом «Про мову», ухваленим у липні 2019 р., встановлено вимогу, щоб частка мовлення державною мовою на національному телебаченні становила не менше 90%. Однак це не вплинуло на індекс свободи слова, який згідно з новою методикою «*Freedom House*» у 2019–2021 рр. складав лише 3,25 із 7 балів (таблиця 8)^{35, 36}. У 2020 р. Україна, згідно з аналітичних даних організації «*Reporter without Borders*», посіла 96-те місце із 180 можливих та набрала 67,48 балів в оцінці індексу й опинилася між Ліберією та Мавританією – у рейтинговій групі країн, де надто помітні проблеми зі свободою преси (таблиця 9)³⁷. Слід додати, що ЗМІ, які перебувають під значним контролем ФПГ, висловлюють політичні уподобання своїх власників. Так, саме ФПГ активно лобіювали політичні інтереси В. Зеленського під час виборчих кампаній, він отримав значну підтримку від ЗМІ, підконтрольних бізнесовому магнату І. Коломойському³⁸.

³³Freedom in the World 2019. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2019>.

³⁴Reporter without Borders: Press Freedom Index 2018. Ranking. URL: <https://rsf.org/en/ranking/2018>.

³⁵Freedom House: Nations in Transit 2020 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2020>.

³⁶Freedom House: Nations in Transit 2021. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-04/NIT_2021_final_042321.pdf.

³⁷Reporter without Borders: Ranking. 2020. URL: <https://rsf.org/en/ranking#>.

³⁸Freedom in the World 2021. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2021>.

У 2020 р. незалежними громадськими організаціями було зафіксовано 205 випадків порушення свободи медіа, зокрема, 19 випадків фізичного насильства, 11 кібератак, 111 випадків втручання у журналістську діяльність, 18 випадків погроз, 17 випадків обмеження доступу до публічної інформації, 2 випадки прямої цензури. Водночас, того року Національна поліція розпочала розслідування за фактами 200 різних злочинів, скоєних проти журналістів³⁹.

У лютому 2021 р. адміністрація В. Зеленського пішла на радикальний санкційний крок – відключення віщання телеканалів «112 Україна», а також «Zik» та «NewsOne». Щодо каналу «112 Україна», то його власником був народний депутат Т. Козак – близький соратник В. Медведчука. Обидва ці народні депутати від опозиційної проросійської партії «Опозиційна платформа – За життя» звинувачуються в підтримці тероризму та сприянні російській агресії. Спецслужбами встановлено також російське походження фінансування цих каналів⁴⁰. До того ж, вказані телеканали були визнані як інструмент російської дезінформації та системна загроза інформаційній безпеці України. Того ж року В. Зеленський скоординував заборону новинного сайту Strana.ua, а його головний редактор І. Гужва був звинувачений РНБО у поширенні проросійської пропаганди. Телеканали перейшли на резервні домени «.tv», доступ до яких можливий лише через віртуальну приватну мережу (VPN). Після того, як було заблоковано це інтернет-видання, Strana.ua змінила доменне ім'я на Strana.news. За наполяганням РНБО інтернет-провайдери почали блокувати й новий сайт. Разом з тим, щоб обійти блокування, телеканали продовжили мовлення на платформі YouTube до кінця квітня 2021 р., коли її адміністрація заблокувала трансляцію їхнього ефіру⁴¹.

Власне тоді у США та Раді асоціації Україна – ЄС теж зробили заяву про законність дій українського керівництва щодо захисту від

³⁹Freedom in the World 2021. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2021>.

⁴⁰Рішення про санкції було ухвалено після фіксації конкретних підстав для них, – Зеленський. URL: https://lb.ua/news/2021/02/03/476820_rishennya_pro_sanktsii_bulo_uhvaleno.html.

⁴¹Youtube заблокував сторінки 112, ZIK та NewsOne. Мінкульт подякував. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-56871506>.

маніпуляцій інформацією з боку проросійських телеканалів, які відверто представляють інтереси РФ, а інформація, поширена нею в ЗМІ та Інтернеті, навмисне вводить в оману населення, переважно російськомовних українців, на яких ця інформація розрахована в першу чергу. Тим часом деякі міжнародні організації та професійні спілки відзначили відсутність у президента та РНБО конституційних повноважень щодо заборони діяльності ЗМІ та існування небезпеки нападів на політичних опонентів⁴².

У грудні 2021 р. влада ініціювала рішення стосовно введення санкцій щодо близьких до В. Медведчука та ОПЗЖ телеканалів «Перший незалежний» та «UkrLive» шляхом заборони їхнього мовлення⁴³. Унаслідок таких кроків президент Європейської комісії Ж. Боррель висловив стурбованість та закликав Київ приймати виважені рішення. Врешті, вже під час повномасштабної російської агресії організація «*Reporter without Borders*», яка постійно моніторить стан свободи слова у світі, зробила заяву про те, що на 2022 р. Україна опинилася на 106-му місці в щорічному звіті щодо свободи преси, втративши тим самим дев'ять позицій, адже минулого року вона посідала 97-ме місце в цьому загальносвітовому рейтингу. Водночас Україна отримала 55,76 балів із 100 можливих за індексом свободи ЗМІ. Також у 2022 р. Україна опинилася у рейтингу свободи преси серед таких африканських країн, як Чад, Габон та Бурунді, у яких існують значні проблеми зі свободою слова⁴⁴.

Більшість українських ЗМІ на 2021–2022 рр., як і в попередні роки, залишалася під контролем ФПГ. Однак основною причиною різкого падіння індексу та рейтингу свободи української преси передовсім пов'язане з повномасштабним російським вторгненням,

⁴²Freedom House: Nations in Transit 2022 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2022>.

⁴³Клименко А. UkrLive vs Перший незалежний. Скільки каналів лишилося в Медведчука і чим вони різняться. URL: <https://detector.media/infospace/article/196338/2022-02-10-ukrlive-vs-pershyy-nezalezhnyy-skilky-kanaliv-lyshylosya-v-medvedchuka-i-chym-vony-riznyatsya/>.

⁴⁴World Press Freedom Index 2022 List: Norway tops the index, India plummeted to the 150th position. URL: <https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/world-press-freedom-index-2022-norway-tops-the-index-india-ranked-at-150th-position-1651663899-1>.

зокрема, воєнною атакою на джерела новин на окупованих територіях та примушуванням до співпраці. До всього, журналісти в Україні наразі перебувають у більшій фізичній небезпеці, ніж будь-коли, про що, зокрема, свідчить загибель понад тридцяти представників ЗМІ з лютого до червня 2022 р.⁴⁵. Загалом, починаючи з 2014 р. у ході війни Росії проти України загинуло більше сорока українських та зарубіжних медійників.

При всьому, залишається надія, що до кінця року ситуація щодо світового рейтингу України в свободі преси зміниться на краще, а тому відповідні клітини аналітичної таблиці поки що лишаються незаповненими.

Таблиця 8

*Україна в оцінці індексу свободи ЗМІ компанії «Freedom House» у 1997–2021 рр.**

Рік моніторингу	1997	1998	1999	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Індекс ступеня незалежності ЗМІ	4,50	4,75	5,00	5,25	5,50	5,50	5,50	4,75	3,75	3,75	3,50	3,50
Рік моніторингу	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019**	2020	2021
Індекс ступеня незалежності ЗМІ	3,50	3,75	4,00	4,00	4,25	4,00	4,00	4,00	4,25	3,75	3,75	3,75

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Freedom House».

*Дослідження свободи ЗМІ в Україні у 2000 р. компанією «Freedom House» не проводилося.

**У 2019 р. компанія «Freedom House» започаткувала нову методику оцінювання індексу свободи ЗМІ в зростаючому порядковому відліку – від 1 до 7 балів. До цього часу таке оцінювання здійснювалося у зворотному (спадаючому) діапазоні – від 7 до 1 балу, саме тому у даних таблиці простежується суттєва різниця в оцінюванні.

⁴⁵Україна опинилася на 106-му місці в щорічному «Індексі свободи преси» міжнародної правозахисної організації «Репортери без кордонів». URL: <https://chytomo.com/ukraina-vtratyla-dev-iat-punktiv-v-indeksi-svobody-presy-rsf/>.

Таблиця 9

Індекс та рейтинг України в свободі ЗМІ згідно з аналізом організації «Reporter without Borders» у 2002–2021 рр.

Рік моніто-рингу	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Місце в світовому рейтингу свободи ЗМІ	112	132	138	112	106	92	87	89	131	116	116	126	127	129	107	102	101	102	96	97
Індекс свободи ЗМІ	40,00*	40,00	51,00	32,50	26,50	26,75	19,25	22,00	46,83	54,00	54,00	63,21	63,07	60,90	67,07	66,81	68,84	67,54	67,48	67,04

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Reporter without Borders».

*Шкала оцінювання індексу свободи ЗМІ компанії «Reporter without Borders» формується в зростаючому діапазоні від 0% до 100% і вище.

Отже, якщо оцінювати індекс свободи слова в Україні, то його показники в дослідженнях міжнародних компаній хронологічно корелюють з іншими критеріями визначення стану демократії. Так, зі звіту компанії «Freedom House» видно, що найвищий індекс (3,50 балів) свободи слова в Україні припадає на 2008–2010 рр., коли зі здобутками Помаранчевої революції було мінімізовано державний диктат у цій сфері, а влада припинила визначати порядок денний для медіа. Тоді, як найнижчий, індекс (5,50 балів) свободи українських ЗМІ припав на 2002–2004 рр. – період наростання присутності фінансового капіталу олігархів та ФПГ, втручання силових структур та посилення тиску на ЗМІ у вигляді засилля «темників», призначених визначати порядок роботи ЗМІ на тиждень. Причиною падіння індексу демократії у сфері ЗМІ були й часті напади на українських журналістів та їх вбивства. Врешті, як видно з оцінок цієї компанії, навіть за часів В. Януковича індекс свободи слова був вищим (4 бали) порівняно з політичними утисками ЗМІ, що впроваджувалися тодішнім очільником Адміністрації Президента В. Медведчуком (таблиця 8).

Організація «Reporter without Borders», що спеціалізується виключно на аналізі рівня свободи ЗМІ, найвище (87-ме місце) свободі слова в Україні віддала у 2008 р., що також пов'язано зі зменшенням диктату стосовно українських медіа, однак індекс

свободи слова становив тоді всього лиш 19,25 балів. Порівняно низький індекс (54 бали) демократії українських ЗМІ та не менш низький рейтинг (116-те місце в світі), згідно з оцінкою цієї компанії, припадає на 2011–2012 рр., коли за часів режиму В. Януковича ЗМІ ставили в рамки самоцензури. У 2013–2015 рр. простежується найнижчий індекс свободи ЗМІ в Україні за відносно непоганого його показникового діапазону (60,90–63,21 балів). Такий стан речей був пов'язаний з активізацією російської гібридної агресії, здійснюваної проти України. Починаючи з 2016 р. до 2021 р. та незважаючи на агресію РФ світове місце свободи слова в Україні, за даними «*Reporter without Borders*», пересунулося зі 107-го до 97-го. Однак індекс свободи ЗМІ залишався при цьому практично незмінним (таблиця 9). Врешті додамо, що згідно з аналізом зазначеної компанії найвищий рейтинг свободи слова в Україні (87-ме місце) припав на 2008 р., а найвищий індекс (68,84 балів) – на 2018 р., що було пов'язано зі зменшенням тиску держави на ЗМІ як складової внутрішньополітичних трансформацій, породжених Помаранчевою революцією (2004) та Революцією Гідності (2015) (таблиця 9).

РОЗДІЛ 7 РІВЕНЬ СВОБОДИ ІНТЕРНЕТУ

Окремо слід говорити про Інтернет, який, окрім того, що акумулює та інтегрує в собі ЗМІ, є сьогодні запорукою доступу до джерел світової інформаційної мережі. Саме від можливостей доступу до Інтернету безпосередньо залежить стан демократичних звершень у державі. Адже цензурування Інтернету є не меншим порушенням прав і свобод людини, ніж у разі обмеження функціонування й доступу до ЗМІ. Вже починаючи з 2012 р. компанія «*Freedom House*» публікує доповіді й щодо місця України в рейтингу свободи Інтернету. Ще у 2011 р. адміністрацією В. Януковича було запроваджено низку ініціатив, спрямованих на контроль за електронними ЗМІ та за вмістом Інтернету з метою обмеження доступу населення до так званого небажаного контенту. Такі нормативні акти містили потенціал для формального та неформального контролю політичного і соціального контенту в Інтернеті. Врешті, вже тоді політичні партії та уряд почали використовувати Інтернет та соціальні мережі як інструмент політичної конкуренції, зокрема, й для таких маніпулятивних прийомів, як тролінг. Значна кількість політиків використовують свої акаунти на платформах соціальних мереж для залучення своїх виборців. Завдяки невисоким тарифам Інтернет дедалі активніше почав проникати до України¹. Тим не менш, у 2012 р. за рівнем свободи Інтернет в Україні був визначений як вільний, хоча й у сумі трьох показників, як-от: «перешкоди для доступу», «обмеження контенту» та «порушення прав користувачів» індекс свободи Інтернету був оцінений у 27 балів із 100 можливих (таблиця 10).

Важливим фактором у визначенні свободи Інтернету є рівень його проникнення та відсоток постійних користувачів у державі. За даними Міжнародного союзу телекомунікацій на 2011 р. рівень проникнення Інтернету в Україні становив 30,6%, що на 4,5% більше порівняно з 2006 р. На 2011 р. рівень проникнення

¹Freedom on the Net 2012. Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/5062e8951e.html>.

Інтернету в містах становив 56%, тоді як у сільській місцевості він був лише на рівні 20%. Вже наступного року рівень проникнення Інтернету становив 33,7%², а у 2015 р. він був на рівні 49%. Також, згідно з дослідженням, на цей рік частка постійних користувачів серед дорослого населення становила 62%, що було досить непогано як для країни, котра піддалася різким внутрішнім трансформаціям та агресії з боку Росії³. Загалом на 2016 р. частка постійних користувачів Інтернетом в Україні становила 62%⁴, а у 2020 р. таких користувачів було вже 71%, а на кінець 2021 р. їх кількість зросла до близько 80%. Вважається, що такий відсотковий сплеск був пов'язаний зі зростанням використання мобільного Інтернету⁵.

Слід наголосити, що мобільний Інтернет значно спростив доступ та розширив можливості використання інформації світової мережі. Існувала на той час і монополія на використання 3-G Інтернету, якою володів Укртелеком. Тим часом, цей найбільший топ-провайдер мав на 2011 р. 92,7% державної власності й був приватизований у березні того року. Слід зауважити, що будь-яке нове підприємство, хай то буде провайдер чи інтернет-кафе, стикалося зі звичайним бюрократизмом, корупцією та юридичними/податковими перешкодами, звичними для українського бізнес-середовища. До того ж, більшість українських провайдерів залежать від орендованих ліній, а багато провайдерів залежать від орендованих ліній, оскільки Укртелеком володіє більшістю інфраструктури, решта провайдерів не мають достатніх ресурсів для побудови власних мереж⁶.

Сфера ІКТ регулюється Національною комісією зв'язку та інформатизації (НКРЗІ). Однак через поширену корупцію в

²Freedom on the Net 2013. Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/52663acd12.html>.

³Freedom on the Net 2016. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2016>.

⁴Freedom on the Net 2016. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2016>.

⁵Freedom on the Net 2020. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-net/2020>.

⁶Freedom on the Net 2012. Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/5062e8951e.html>.

політичній системі та прибутковий характер бізнесу в секторі ІКТ призначення до комісії є часто непрозорі. Закон про зв'язок 2003 р. не гарантував незалежності НКРЗІ. Тим часом в Україні створювалися можливості для маніпуляції та непрямой цензури «небажаного» онлайн-політичного та соціального контенту вебсайтів. Адже з 2011 р. на законодавчому рівні створювалися інструменти для видалення контенту упродовж 24 годин на розсуд Національної експертної комісії із захисту суспільної моралі (НКЗПМ). Тим самим провайдери фактично запровадили практику фільтрації вмісту контенту. Траплялися також поодинокі випадки політичного тиску і переслідування блогерів, які вели дописи на політичні теми, що суперечили політичній діяльності режиму В. Януковича⁷.

Задля ретельного аналізу державної політики та спостереження за виборами українські блогери, неурядові організації та громадські активісти, починаючи з 2012 р., активізували свою діяльність зі створення відповідних онлайн-проектів, серед них створення інтерактивної карти виборчих дільниць України з можливістю документування порушень під час виборів⁸.

Уже з 2013 р. актуальним постало питання створення системи кібербезпеки, для чого розроблялася спеціальна законодавча база. Передбачалися покарання за такі різновиди кіберзлочинів, як хакерство, кібершахрайство, інформаційне шпигунство тощо. Все ж, закони, що були напрацьовані до того часу та зобов'язували провайдерів блокувати «незаконний» вміст протягом 24 годин, часто використовувалися з метою цензури та інформаційного тиску на опозиційних політиків, журналістів та блогерів. У передвиборчий період проурядові сили намагалися утримати інформаційну сферу під своїм впливом, намагаючись маніпулювати новинним ландшафтом в інтернет-мережі. Значна частина медіа-ресурсів належала тоді наближеним до Партії регіонів олігархам, на кшталт І. Курченка, який у 2013 р. придбав чи не весь

⁷Freedom on the Net 2012. Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/5062e8951e.html>.

⁸Freedom on the Net 2013. Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/52663acd12.html>.

медіахолдинг українських ЗМІ. На 2013 р. Інтернет в Україні у індексі свободи був визначений як вільний, отримавши за результатами дослідження компанії «*Freedom House*» 28 балів зі 100 можливих (таблиця 10)⁹.

У оцінюванні свободи Інтернету береться до уваги таке явище, як суспільна активність у соціальних мережах. Протистояння в Інтернеті та соціальних мережах особливо загострилося під час Революції Гідності 2014 р. Так, під час Євромайдану в соціальних мережах з'явилися нові спільноти, які висвітлювали як поточні події в Україні, так і в світі. Згодом міністри перехідного уряду активно використовували *Facebook* і *Twitter* для регулярного звітування, реагування на коментарі задля врахування громадської думки й оцінки своєї діяльності. Журналісти та блогери під час загострення протистояння влади із суспільством дедалі частіше піддавалися залякуванню та фізичному насильству. Під час Євромайдану також активізувалися хакерські атаки на представників ЗМІ, незалежні сайти та інтернет-спільноти. У 2014 р., згідно з даними компанії «*Freedom House*», Інтернет в Україні хоча й отримав індекс 33, що засвідчило його покращення на п'ять позицій, утім, він перейшов до статусу частково вільного (таблиця 10). Такий низхідний транзит Інтернету можна пояснити початком російської агресії у 2014 р., що посилило присутність в ньому РФ та збільшило кібератаки її шпигунських та військових структур. Врешті, Інтернет в Україні так і не повернув собі вільного статусу й на 2021 р.¹⁰.

Створення Міністерства інформаційної політики у 2014 р. викликало стурбованість у журналістів та захисників ЗМІ, які побоювалися того, що міністерство лиш перешкоджатиме свободі слова та забезпечуватиме контроль держави над ЗМІ. Тривалий гібридний конфлікт, розв'язаний Росією, значною мірою підірвав права користувачів та створив в Інтернеті середовище самоцен-

⁹Freedom on the Net 2014 – Ukraine. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/FOTN_2014_Full_Report_compressedv2_0.pdf.

¹⁰Freedom on the Net 2014 – Ukraine. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/FOTN_2014_Full_Report_compressedv2_0.pdf.

зури. Особливо це стосувалося окупованої частини українського Донбасу та Криму, де інтернет-користувачі та журналісти зазнавали тиску за свою проукраїнську позицію¹¹. Конфлікт з підтримуваними Росією сепаратистами змусив українську владу цензурувати онлайн-контент, який містить російську пропаганду та підриває позиції України на міжнародній арені. Тим не менш, упродовж 2015–2016 рр. відбувалося стрімке зростання загального індексу свободи Інтернету в Україні з 37 до 62 балів попри те, що він залишався, за оцінками компанії «*Freedom House*», в статусі частково вільного (таблиця 10).

Ще у 2017 р. Президент України передбачав розробку законодавчих механізмів блокування, моніторингу та видалення контенту, який вважається таким, що загрожує державному суверенітету. У лютому 2017 р. були введені укази про кібербезпеку та інформаційну безпеку, які передбачали розробку правових механізмів блокування, моніторингу та видалення контенту, який вважається загрозовим для держави. Також навесні 2017 р. Нацполіція розробила законопроект, який дозволяв імплементувати Будапештську конвенцію про кіберзлочини 2011 р. у внутрішнє українське законодавство. Однак замість того, щоб застосовуватися лише до комп'ютерного шахрайства та порушення безпеки мережі, законопроект виходив за рамки конвенції, включаючи положення про блокування вебсайтів¹².

У квітні 2017 р. Верховна Рада України ухвалила закон, який зобов'язує постачальників послуг хостингу, на запит власника авторських прав, обмежувати доступ до вебсторінок, що містять несанкціоноване відтворення певних категорій матеріалів, захищених авторським правом¹³. У липні 2017 р. народні депутати України подали, а Комітет Верховної Ради з питань національної безпеки схвалив два законопроекти, що стосувалися нацбезпеки та

¹¹Freedom on the Net 2018. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2018>.

¹²Freedom on the Net 2018. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2018>.

¹³Freedom on the Net 2017. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2017>.

містили широкі положення про блокування вебсайтів, які загрожують безпеці, на 48 годин. Ці законопроекти були піддані жорсткій критиці з боку громадянського суспільства, яке не дозволило проштовхнути їх до прийняття Верховною Радою та ухвалення їх як закони¹⁴.

Зазнав критику і законопроект «Про медіа», який був зареєстрований у Верховній Раді України у грудня 2019 р., що мав на меті адаптувати національне законодавство до правових актів Європейського Союзу. Однак цей документ став приводом до серйозного занепокоєння, передусім через пропозицію розширення повноважень Національної ради з питань телебачення і радіомовлення щодо контролю над друкованими та інтернет-ЗМІ. Також у законопроекті викликали занепокоєння положення про блокування медіа за певних обставин, а також складання переліку суб'єктів, які становлять загрозу національному медіа-простору. Саме тому під тиском громадськості та критику з боку Ради Європи цей законопроект був відправлений на доопрацювання у 2020 р.¹⁵. Враховуючи вищезазначені фактори, можна пояснити те, що у 2017–2019 рр. загальний індекс свободи Інтернету в Україні лишився на рині 55–56 балів, зберігаючи при цьому статус частково вільного (таблиця 10).

У січні 2020 р. до розгляду було прийнято законопроект «Про дезінформацію», який зобов'язував користувачів поширювати лише ту інформацію, яка заздалегідь перевірена на достовірність. Крім того, законопроект передбачав створення спеціального державного органу, наділеного широкими повноваженнями щодо видалення контенту. Проте документ був розкритикований як журналістською спільнотою, так і громадськими організаціями. Було констатовано, що влада з ухваленням такого закону прагне повністю змінити медійне середовище України. У такому вигляді

¹⁴Legal analysis of the draft Law «On Amending Certain Laws of Ukraine on Countering Threats to National Security in Information Sector,» registration #6688. URL: <https://medium.com/@cyberlabukraine/legal-analysis-of-the-draft-law-on-amending-certain-laws-of-ukraine-on-countering-threats-to-39b3738d97cf>.

¹⁵Freedom on the Net 2020. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-net/2020>.

законопроект пропонував українцям суворий контроль соціальних мереж і покарання журналістів за фейки, створення спеціального контролюючого органу, штрафи та навіть тюремне покарання. У зв'язку з цим під тиском громадськості розгляд цього законопроекту було відкладено¹⁶.

Зокрема, завдяки законодавчому напрацюванню за часи російської гібридної війни значна кількість російських онлайн-платформ була заблокована. Так, у 2017 р. державою було заблоковано низку російських онлайн-платформ, а в контрольованих бойовиками окупованих районах Донецької та Луганської областей десятки українських вебсайтів зазнали цензури. У 2017 р. СБУ заблокувала 10 вебсайтів, що вважалися створеними російськими агентами задля поширення антиукраїнської пропаганди. Того ж року спецслужби виявили та відкрили кримінальні провадження проти 30 адміністративних груп у соціальних мережах, які поширювали заклики до повалення конституційного ладу в Україні та масових збурень¹⁷.

У подальші роки у Києві, Одесі, Сєверодонецьку та інших містах було викрито антиукраїнських інтернет-агітаторів, які отримували вказівки від російських спецслужб та публікували у соціальних мережах антиукраїнську інформацію, а також закликали до проведення акцій непокори і масових заворушень¹⁸. У лютому 2018 р. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації, схвалила відповідну постанову, котра визначила, яким чином інтернет-провайдери можуть блокувати вебсторінки, та встановила механізм, з допомогою якого урядовці та правоохоронці можуть контролювати процес успішності блокування сайтів. Крім того, у 2018 р. до

¹⁶Червоненко В. Закон про дезінформацію: як влада хоче боротися з фейками, соцмережами і журналістами. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-51268503>.

¹⁷Freedom on the Net 2017. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2017>.

¹⁸Припинена діяльність дев'ятох адміністраторів антиукраїнських спільнот у соцмережі – СБУ. URL: <https://detector.media/infospace/article/142327/2018-11-05-prypynena-diyalnist-devyatokh-administratoriv-antyyukrainskykh-spilnot-u-sotsmerezhi-sbu/>.

чорного списку було внесено 20 нелегальних сайтів, які поширювали інформацію, спрямовану на розпалювання міжнаціональної та міжетнічної ворожнечі. Більшість із них публікували контент, який фактично симпатизував владі на окупованому Донбасі та містив інформацію про заклики щодо зміни національних кордонів.

У 2019 р. Міністерство інформаційної політики зверталось до СБУ з пропозиціями блокування 21 сайта через пропагування війни. Того ж року за досить сумнівним розглядом було ухвалено рішення про блокування 18 сайтів, яких звинувачували у поширенні наклепів та вимаганні грошей. Водночас було встановлено, що окремі інтернет-провайдери не блокували більшості заборонених сайтів, що містили сепаратистський контент. Також того року адміністрація *Facebook* повідомила про видалення 107 сторінок груп та облікових записів, а також 41 акаунт в *Instagram*. Такий крок був здійснений «через залучення до скоординованої неавтентичної поведінки в рамках мережі, створеної у Росії, яка діяла в Україні»¹⁹. Крім того, у березні 2019 р., до початку першого туру президентських виборів в Україні, *Facebook* повідомила про видалення 1,9 тис. сторінок, груп та облікових записів, пов'язаних із Росією, за розсилку спаму та неетичну поведінку²⁰.

У 2020 р. СБУ заблокувала вже 2,7 тис. спільнот з-понад мільйонною аудиторією та викрила 393 інтернет-агітаторів, які поширювали фейкову інформацію про епідемію COVID-19. Також у 2019 р. СБУ припинила функціонування близько 1 тис. веб-ресурсів, які використовувались у злочинних цілях. Загалом, за різними даними понад 80% українців стикалися з дезінформацією про COVID-19. У січні 2020 р. СБУ викрила декілька «псевдорадикальних спільнот», які, як вважалося, були створені за підтримки російських спецслужб. Після звернення СБУ до адміністрацій відповідних соцмереж функціонування цих спільнот було припинено. Того ж року СБУ звітувала про закриття 21 ботоферми

¹⁹Freedom on the Net 2019. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-net/2019>.

²⁰Gleicher N. Removing Coordinated Inauthentic Behavior from Russia, 2019, January 17. URL: <https://about.fb.com/news/2019/01/removing-cib-from-russia>.

загальною потужністю понад 60 тис. ботів. Крім того, СБУ заборонила в'їзд до України 20 іноземцям, яких вважала причетними до пропагування сепаратизму в Інтернеті та заблокувала діяльність ботоферм з-понад 23 тис. акаунтів, які поширювали деструктивний контент²¹.

Лише у першому кварталі 2021 р. СБУ заблокувала близько 220 інформаційних ресурсів у зв'язку з їх використанням у злочинній діяльності. Протягом того ж періоду до компанії *Google* надійшло 88 запитів на видалення 611 акаунтів²². У лютому 2021 року СБУ викрила агентурну мережу, координовану російськими спецслужбами, яка адмініструвала 12 *Telegram*-каналів з анти-українською пропагандою, чотири з яких згодом були заблоковані за рішенням суду. За участю СБУ було заблоковано численні сайти, які спрямовувалися на здійснення кібератак. Водночас суд зобов'язав інтернет-провайдерів закрити доступ до 426 сайтів після звернення громадянина зі скаргою щодо вчинення проти нього шахрайських дій. У березні 2021 р. районний суд Києва виніс ухвалу щодо 12 інтернет-ЗМІ, у тому числі проти таких відомих інтернет-видань, як «Главком» та «Апостроф». Міністерство цифрової трансформації розглядало можливість створення незалежного регулятора безпеки в Інтернеті, наділеного повноваженнями блокувати інтернет-ресурси та видаляти контент. Однак представники парламентського комітету з питань цифрової трансформації виступили проти цієї ініціативи²³. Загалом, останніми роками у соцмережах помічена активність проплачених тролів, у тому числі прокремлівських, які вдають із себе відданих патріотів України або націоналістів, але на практиці намагаються посягти недовіру в українському суспільстві²⁴. Тим не менш, згідно

²¹Freedom on the Net 2020. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-net/2020>.

²²Freedom on the Net 2021. Ukraine. URL: https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-net/2021#footnoteref60_hb3wu21.

²³Freedom on the Net 2021. Ukraine. URL: https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-net/2021#footnoteref60_hb3wu21.

²⁴Freedom on the Net 2019. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-net/2019>.

з аналітичними оцінками компанії «*Freedom House*» у 2019–2021 рр. відбувалося зростання загального індексу оцінки свободи Інтернету в Україні з 56 до 62 балів (таблиця 10). Інтернет в Україні зберіг статус частково вільного, що, врешті, пов'язується з продовженням російської гібридної агресії та проникненням РФ в український інформаційний простір. Зі свого боку, Україна не припиняла посилювати контроль над контентом Інтернету задля зменшення кібератак та кібершпигунства з боку Росії.

Крім того, українська влада стала менш толерантною до онлайн-вираження критичної позиції щодо влади та України в цілому. Також владні структури активно реагували на антиукраїнську риторику в соціальних мережах намагаючись приборкати її. Тиск з боку владних структур відчули на собі журналісти інтернет-телебачення «Громадське». Звинувачення в їхній бік полягало у розкритті ними позицій українських військових. Однак є підстави вважати це переслідування помстою влади за висвітлення журналістами «Громадського» не відповідних нормам умов, у яких опинилися війська в зоні бойових дій. Місцева платформа *StopFake*, створена для розвінчання фейкових новин та пропаганди в Інтернеті, також використовувалася як інструмент тиску на ЗМІ, які вдавалися до критики владних структур за невдалу реформаторську політику та ускладнення відносин з ЄС. Разом з тим, платформа *StopFake* регулярно виявляла фейкові новини, в яких у негативному світлі виставлялася політики ЄС та США, зокрема, й щодо України. У липні 2019 р. громадська організація «Інтерньюз-Україна» запустила проєкт за назвою «*TrollessUA*» для виявлення підозрілих акаунтів у *Facebook* та подальшого інформування про них адміністрацію цієї мережі з проханням здійснити їх перевірку²⁵.

Державне інформаційне агентство «Укрінформ» також оголосило про плани випустити спеціальний застосунок «*Defake*», який автоматично виділятиме ключові слова, які вказуватимуть на можливу наявність фейкових новин у будь-якому тексті. Адміністрація *Facebook* активно видаляла контент, пов'язаний з діяльністю

²⁵Зроби свій фейсбук чистим: проєкт *trollessua*. URL: <https://internews.ua/opportunity/trolless?fbclid=IwAR1ZpyJbvTZnrTXDrVoX3TSBBIjFN5VRcb6-GJ-1IvdNdKo5jrdX6LPRjIA>.

рекламних агентств, на кшталт *MAS Agency*, а також сторінки фізичних осіб, що були дотичними до діяльності Ю. Тимошенко та політичної партії «Батьківщина»²⁶. Цей список, врешті, можна продовжувати, що свідчить про активізацію діяльності як держави, так і громадських організацій у боротьбі з поширенням фейкової інформації в інтернет-просторі. У 2021 р. українська влада досить активно інституціоналізувала свої зусилля у боротьбі з російською пропагандою. При Міністерстві культури та інформаційної політики було створено Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки, відповідальний за протидію інформації. Цей орган активно співпрацює з Центром протидії дезінформації РНБО, відповідальним за інформаційну безпеку в Україні, який, згідно з анонсованими планами влади, має стати міжнародним хабом з протидії фейковим новинам та дезінформації в Україні та за кордоном²⁷.

Усе ж іноді українська влада вдавалася до переслідування онлайн-ЗМІ, які вона вважала проросійськими. СБУ провела низку обшуків в офісах таких інтернет-видань з проросійською позицією, як «Страна» та «Вести», котрих звинувачували в розголошенні державної таємниці, хоча останні й заперечували свою причетність до такої діяльності. У той же час існує припущення, що ці рейди пов'язувалися з тиском та залякуванням торговельних представників, які були дотичні до діяльності цих офісів. У травні 2018 р. СБУ здійснила обшук також в офісі російських новин «РИА Новости» та звинуватила журналістів агенції у державній зраді²⁸. У січні 2021 р. на розгляд Верховної Ради України у першому читанні було внесено законопроект «Про Службу безпеки України», яким передбачається суттєве розширення повноважень СБУ, зокрема, й щодо блокування інтернет-ресурсів задля недопущення терористичного акту або вчинення розвідувально-підрив-

²⁶Media forum in Warsaw: Ukrinform chief names three stages of promoting fake news in social media. Ukrinform, 2019. December 5. URL: <https://www.ukrinform.net/rubric-society/2831384-media-forum-in-warsaw-ukrinform-chief-names-three-stages-of-promoting-fake-news-in-social-media.html>.

²⁷Freedom on the Net 2021. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-net/2021>.

²⁸Freedom on the Net 2018. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2018>.

ної діяльності на шкоду Україні²⁹. Все це, так чи інакше не сприяло транзиту загального індексу Інтернету в Україні з розряду частково вільного до статусу вільного.

Засобом тиску на журналістську спільноту виступав і сайт неурядової організації «Миротворець», що займалася дослідженням ознак злочинів проти основ національної безпеки України, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Журналістів, котрі були акредитовані для висвітлення новин в ОРДЛО, вказана організація кваліфікувала як «спільників терористів» та занесла всі їхні контактні дані до своєї бази. Все це перешкоджало журналістам об'єктивно висвітлювати конфлікт, а окремі з них отримали погрози через відкритість бази³⁰. Водночас, у 2019 р. спостерігалися арешти інтернет-користувачів у контексті конфлікту між центральною владою в Києві та проросійськими сепаратистами, так само як і напади на журналістів інтернет-видань. Українська влада робила спроби отримати доступ до даних, що зберігалися на мобільних телефонах двох журналістів, що займалися журналістськими розслідуваннями. Така ситуація змусила Європейський суд з прав людини втрутитися в одну з цих справ³¹.

У 2020 р. Національна комісія, що здійснювала державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації, на підставі рішення суду зобов'язала інтернет-провайдерів заблокувати 59 сайтів (попри те, що ці провайдери були новинними агрегаторами), які начебто використовувалися для ведення протизаконної діяльності, пов'язаної з кіберзлочинністю, шахрайством, торгівлею наркотиками та відмиванням грошей³². Усе це було свідченням того, що влада, борячись із шкідливим контентом, намагалася водночас посилити цензуру в інтернет-просторі та інформаційному просторі загалом.

²⁹Freedom on the Net 2021. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-net/2021>.

³⁰Freedom on the Net 2017. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2017>.

³¹Freedom on the Net 2019. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-net/2019>.

³²В Україні заблокують 59 сайтів, з них вісім новинних (СПИСОК). URL: <https://detector.media/rinok/article/174680/2020-02-12-v-ukraini-zablokuyut-59-saytiv-z-nykh-visim-novynnykh-spysok/>.

Проте українські громадські організації виступили проти практики видалення законного контенту адміністраціями соціальних мереж. Вони закликали владу не приймати це положення у зв'язку з тим, що воно надає надто багато повноважень чиновникам та загрожує блокуванню Інтернету в цілому. Громадські організації мотивували своє рішення тим, що таке положення може застосовуватися вибірково – проти політичних опонентів та нелояльних організацій, які критикують діяльність владних інституцій.

Соціальні мережі, які стали основним джерелом новин для багатьох українців, часто використовуються під виглядом вигаданих інформативних кампаній для відбілювання політичних учасників або для проведення онлайн-атак на опонентів і критиків. Зазвичай така діяльність здійснюється через мережі фейкових акаунтів і ботів³³.

Інтернет-медіа зазнають не меншого економічного тиску чи контролю з боку їх власників чи держави, аніж друковані ЗМІ, радіо і телебачення. Адже, як і переважна більшість ЗМІ, найбільші інтернет-провайдери перебувають у руках представників ФПГ. Приміром, найбільший інтернет-провайдер «Укртелеком» перебуває у власності олігарха – Р. Ахметова. Інші провайдери телекомунікацій змушені орендувати лінії зв'язку, оскільки «Укртелеком» володіє більшістю об'єктів інфраструктури ІКТ і не всі альтернативні провайдери мають достатньо ресурсів, щоб побудувати власні мережі. За внутрішніми оцінками «Укртелеком» контролює 13% широкосмугового доступу до мережі Інтернет³⁴.

Створення у 2015 р. кіберполіції, як підрозділу Міністерства внутрішніх справ, покликане було нейтралізувати загрози у сфері інформаційно-комунікативних технологій та боротися зі злочинністю в Інтернеті, включаючи міжнародні схеми відмивання грошей та цифрове піратство. Дедалі почастишали випадки затримання інтернет-користувачів та журналістів за ведення акаунтів у

³³Freedom on the Net 2018. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2018>.

³⁴Freedom on the Net 2019. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-net/2019>.

соцмережах, які містили заклики до екстремізму, сепаратизму, зміни державних кордонів чи державного устрою, перешкоджання діяльності ЗС України тощо. Такі арешти викликали гостру дискусію про баланс між інформаційною безпекою та свободою слова в Інтернеті під час збройного конфлікту³⁵. У 2020 р. одночасно Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України був відкритий Кіберцентр UA30 для посилення захисту критичної інформаційної інфраструктури та підвищення ефективності органів влади в реагуванні на кібератаки³⁶.

Загалом, лише у березні та на початку квітня 2020 р. було виявлено 267 випадків поширення фейків, пов'язаних із коронавірусом, та ідентифіковано 152 особи, які поширювали цю інформацію³⁷. В Україні працює декілька груп, які займаються виявленням інформаційних маніпуляцій. Це група за назвою «*TrollessUA*», яка виявляє підозрілі акаунти у *Facebook* та інформує про них адміністрацію *Facebook*, та проєкт за назвою «Фейкогриз», призначений для виявлення дезінформації, недостовірної інформації та анти-української пропаганди³⁸.

У той же час, використання соціальних мереж, передусім *Facebook*, журналістами, політиками та активістами, сприяє зміцненню різноманітності й плюралізму в Інтернеті. Саме *Facebook* став важливою платформою для суспільних дискусій про політику, реформи і громадянське суспільство. Значна кількість чиновників українського уряду активно використовує *Facebook* і *Twitter*, щоб звітувати про свою діяльність та реформи. Посадовці регулярно публікують коментарі, намагаючись врахувати громадську думку та стимулювати підвищення власної підзвітності³⁹. Український

³⁵Freedom on the Net 2016. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2016>.

³⁶Freedom on the Net 2021. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-net/2021>.

³⁷Freedom on the Net 2020. Ukraine. URL: https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-net/2020#footnoteref97_ld9qe27.

³⁸Freedom on the Net 2021. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-net/2021>.

³⁹Каких українских министров можно читать в Facebook. URL: <https://ain.ua/ru/2014/03/17/kakix-ukrainskix-ministrov-mozhno-chitat-v-facebook/>.

інтернет-простір є значною мірою поляризованим, унаслідок чого відбувається спотворення дійсності. Так, значна кількість українських політичних діячів використовує соціальні мережі для відбілювання репутації або випадів проти своїх політичних опонентів⁴⁰. Соціальні мережі часто використовуються й як інструмент для маніпуляцій громадською думкою, адже до політичних кампаній в Україні часто долучаються блогери з метою справлення впливу на громадську думку шляхом поширення неправдивої інформації або замовлених коментарів⁴¹. Більше того, українська аудиторія часто стає мішенню для прокремлівських тролів.

Позитивом стало визначення новообраним Президентом України В. Зеленським курсу на цифровізацію країни, зокрема, шляхом створення Міністерства цифрової трансформації. Цей орган відповідає за формування та реалізацію державної політики у таких сферах, як електронне урядування. Також Мінцифри опікується розвитком цифрових навичок громадян⁴².

Резонансними були наміри Державної служби спецзв'язку та захисту інформації (під приводом захисту від терористичних загроз проти України) змусити користувачів мобільних телефонів розкрити персональні дані (через номер паспорта) провайдерам мобільного зв'язку, зокрема, й під час придбання нової SIM-карти. Під тиском суспільної критики запровадження такого механізму контролю вдалося уникнути. Водночас тиск влади на інтернет-провайдерів з метою вибіркового блокування вебсайтів, які містять сепаратистський контент, спричинили відмову провайдерів щодо масового блокування. Вони наполягали на тому, що лише судові рішення мають бути підставою до блокування чи видалення того чи іншого

⁴⁰Motorevska Y., Dmytro Replianchuk D., Bidun V. Inside a Ukrainian Troll Farm. Organized Crime and Corruption Reporting Project, 2019. September 20. URL: <https://www.occrp.org/en/investigations/inside-a-ukrainian-troll-farm>.

⁴¹Коваленко О., Жартовская М. До выборов осталось 166 дней. Порошенко работает с Facebook-блогерами. URL: <https://babel.ua/ru/texts/20534-vybory-v-detalyah-detel-1-poroshenko-i-facebook-lomy>.

⁴²Freedom on the Net 2020. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-net/2020>.

контенту⁴³. Інтернет-простір (значною мірою і соціальні мережі та спеціалізовані інтернет-платформи) активно використовувався для волонтерської діяльності у плані збору коштів для надання допомоги збройним силам та добровольчим батальйонам, а також допомоги біженцям та сприяння звільненню українських полонених, відстеження пересування російської військової техніки та дислокації російських військ тощо.

Таблиця 10

**Україна в оцінці індексу свободи Інтернету компанії
«Freedom House»
у 2012–2021 рр.**

Рік моніторингу	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Статус свободи Інтернету	Вільний	Вільний	Частково вільний	Частково вільний	Частково вільний	Частково вільний	Частково вільний	Частково вільний	Частково вільний	Частково вільний
Перешкоди для доступу	7	7	8	8	17	16	16	17	19	20
Обмеження контенту	8	7	8	10	24	19	19	19	21	21
Порушення прав користувачів	12	14	17	19	21	20	20	20	21	21
Загальний індекс	27	28	33	37	62	55	55	56	61	62

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Freedom House».

Отже, аналіз досліджень стану Інтернету в Україні, що здійснювались компанією «Freedom House», дозволяє дійти висновку, що тільки упродовж 2012–2013 рр. Інтернет в Україні був

⁴³Freedom on the Net 2016. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2016>.

визнаний як вільний. Парадоксально, однак такий статус свободи Інтернет набув саме за часів режиму В. Януковича, який посилював тиск на свободу слова та ЗМІ. Таку ситуацію можна частково пояснити початковим етапом досліджень зазначеною компанією у сфері визначення глобальної свободи Інтернету та статусу його свободи в Україні. Водночас, попри зростання тиску з боку владних структур збільшувалася кількість постійних користувачів як Інтернетом загалом, так і соціальними мережами зокрема, що значною мірою дозволяло підвищити рівень проникнення Інтернету та долати перепони, що створювалися владою в українському інформаційному просторі. З початком російської агресії статус свободи Інтернету транзитивав від вільного до частково вільного, що зберігалось упродовж 2014–2021 рр. Характерно, що найнижчий загальний індекс Інтернету (27 балів) припав на 2012 р. попри те, що його статус визначався як вільний. Найвищий загальний індекс свободи Інтернету в Україні припав на 2016 та 2021 рр. (62 бали) та був пов'язаний із суспільною та політичною активністю в соціальних мережах, зниженням перешкод доступу, а також зменшенням обмеження контенту попри російську гібридну агресію та активізацію кібератак.

РОЗДІЛ 8

ЕФЕКТИВНІСТЬ І НЕЗАЛЕЖНІСТЬ СУДОВОЇ СИСТЕМИ

Стан судової системи в державі є чи не найголовнішим показником ситуації зі станом демократичних процесів або їх відсутності. Згідно з Конституцією України на кінець 1990-х – початок 2000-х рр. президент здійснював контроль над урядом, що знижувало урядову відповідальність за помилки вищого керівництва. Дедалі наростало протистояння між президентом та урядом, що відбивалося також на роботі парламенту та спровокувало політичну кризу. У ході згаданої кампанії «Україна без Кучми» (2000–2001), спровокованої «касетним скандалом», не виключалося оголошення імпічменту президенту. Однак закон про імпічмент на той час ще не був прийнятий, а тому були відсутніми механізми припинення повноважень президента. Серед позитивних подій того часу можна згадати прийняття законів про новий земельний, бюджетний, кримінальний та митний кодекси. У сукупності ці закони мали забезпечити правові основи для модернізації економіки й правової системи України. З іншого боку, на початку 2000-х рр. простежується надмірний тиск очільника Адміністрації Президента В. Медведчука на народних депутатів щодо створення достатньої більшості в парламенті для формування пропрезидентської коаліції.

Закон України «Про національні меншини України» від 25 червня 1992 р. був визнаний одним із найкращих у Східній Європі, однак він не захищав україномовне середовища на Сході та Півдні України від тиску русифікованих груп населення. Було в цей час помічено й протистояння православних церков Київського та Московського патріархатів щодо релігійної легітимності й майнових прав. Залишалася під питанням і безпека бізнесу, значною була проблема катування в українських в'язницях, а також простежувався брак конкурентних процесів судочинства між прокурорами та адвокатами. У 2001 р. на опозиційного лідера України Ю. Тимошенко було заведено кримінальну справу після звину-

вачень у корупції. Однак Печерський суд визнав лідерку невинною, після чого справу було закрито. Врешті, незалежними західними компаніями було визначено недосконалість судової гілки влади та системи призначення, звільнення й притягнення суддів до відповідальності. Тому загалом оцінка системи правосуддя у 1997–2003 рр., як і інших показників стану демократії, була на відносно низькому рівні: за тодішньою методикою «*Freedom House*» вона знизилася з 3,75 до 4,50 балів (таблиця 11)¹.

Вважається, що рішення Верховного Суду України щодо скасування постанови Центральної виборчої комісії про результати другого туру президентських виборів 3 грудня 2004 р., якою переможцем було визнано В. Януковича, було не лише судовим, але й політичним, прийнятим без належної процедури та юридичного обґрунтування, що викликало критику у бік України. Водночас судова система отримала більшу незалежність від виконавчої влади, повний контроль якої над процесом прийняття судових рішень зник. Однак принцип рівності перед законом і надалі ігнорувався, а правоохоронні органи лиш вибірково поважали основні політичні та громадські права людини. Судова влада й досі залишається одним з найбільш корумпованих органів держави. Створення Комісії з реформування судової системи у травні 2005 р. не знизило корупцію у судовій системі. Тоді голова будь-якого суду (крім Верховного та Конституційного Суду) призначався виключно Президентом України. Разом з тим, призначення суддів Верховного та Конституційного Суду за участю (квотою) Президента України, а також його вплив на рішення цих судів лише посилювало конфлікт інтересів та нівелювало судову систему влади. Так, з жовтня 2005 р. Конституційний Суд України не мав кворуму, а отже, не мав повноважень розглядати справи. Адже з'їзд суддів і президент призначали нових суддів відповідно до своїх квот, а парламент – ні. Все ж у 2005 р. після Помаранчевої революції, за оцінкою «*Freedom House*», рівень індексу в сфері незалежності правосуддя України підвищився до 4,25 балів, порівняно з

¹Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2003. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

попереднім роком, коли він становив 4,75 балів. Не змінився цей індекс і наступного – 2006 р. (таблиця 11)².

Основні недоліки української судової системи спричиняли відсутність поваги суспільства до судових рішень та судової системи в цілому. Недостатнє фінансування судової системи та неефективний і непрозорий процес призначення суддів залишалися незмінними протягом 2008–2009 рр. Також реформа кримінального судочинства, наприклад, заміна кримінально-процесуального кодексу радянських часів, відбулася лише у 2008 р. До всього додалася відсутність закону про адвокатуру, що стало свідченням відсутності у влади пріоритетів щодо правової реформи³. І надалі спостерігалось посилення тиску на незалежність судової влади від виконавчої та законодавчої гілок, що погіршило систему державного управління загалом та стан економіки України. Після проведення серії соціологічних досліджень за участю Центру Разумкова в цей час було виявлено низький рівень довіри суспільства до судової влади. До всього ж, судова система у 2009 р. зазнала значного недофінансування, що зумовлювало підвищення рівня корупції у цій сфері. На цю ситуацію накладався низький професіоналізм суддів та виразна політизація судової влади. Саме тому, за даними «*Freedom House*», індекс її правосуддя протягом 2006–2009 рр. погіршився з 4,25 до 5 балів⁴. Таким цей індекс залишався і наступного року, що свідчило про відсутність прогресу у роботі українського керівництва у цьому напрямі (таблиця 11).

Перемога на президентських виборах В. Януковича у 2010 р. ознаменувала початок просування законодавства в напрямі зменшення незалежності судової влади та запровадження сумнівних механізмів зі скасування конституційних змін, пов'язаних з Помаранчевою революцією. На загальний стан управління в країні та ситуацію з демократією вплинув арешт експрем'єр-міністра

²Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2006. URL: <https://www.refworld.org/country,,FREEHOU,,UKR,,473aff3d50,0.html>.

³Freedom House: Nations in Transit 2009 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4a55bb4537.html>.

⁴Freedom House: Nations in Transit 2010 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4d53f02713.html>.

Ю. Тимошенко та ексміністра внутрішніх справ Ю. Луценка з подальшим винесенням вироків щодо позбавлення їх волі – відповідно, на сім та чотири роки – за «зловживання владою». До того ж, у 2011 р. був ув'язнений колишній міністр оборони В. Іващенко, а ексміністр економіки Б. Данилишин після серії переслідувань отримав політичний притулок у Чеській Республіці. Окрім переслідування політичних опонентів адміністрація В. Януковича практикувала активне втручання СБУ у громадське життя держави. Помітним прецедентом у діяльності нової влади, окрім відкриття політично мотивованої справи проти Ю. Тимошенко, було зняття з посади у 2011 р. політично невігідного очільника Верховного Суду України В. Онопенка, який був близьким до Ю. Тимошенко та виступав проти антидемократичних дій тодішньої влади. У грудні 2011 р. парламент дозволив СБУ створити департамент інформаційної безпеки та розширив повноваження служби щодо розслідування дій, які підпадають під кримінальну категорію «масові заворушення». До всього, близько 70% судових рішень у цивільних справах не виконувалися. Саме це здебільшого зумовило зниження індексу незалежності судової системи у 2010–2012 рр. з 5 до 6 балів (таблиця 11)⁵. У 2011 р. представники компанії «*Transparency International*» у ході аналізу оцінки доброчесності української судової системи заявили, що «...незалежність судової влади недостатньо гарантована в Україні ні на законодавчому рівні, а ні на практиці», а також «...правоохоронні органи в Україні неефективні та слабкі у галузі права та практики»⁶.

17 травня 2012 р. В. Янукович видав указ про створення Конституційної Асамблеї, спеціального допоміжного органу, який мав завдання розробити зміни до Конституції України. Тоді опозиційні партії відмовилися брати участь у проєкті, відхиляючи його як інструмент, призначений виконувати бажання президента, а не служити суспільним інтересам. 13 квітня 2012 р. парламент

⁵Freedom House: Nations in Transit 2012 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4fd5dd24c.html>.

⁶Transparency International: Corruption Perceptions Index 2012. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2012/index/nzl>.

прийняв новий кримінально-процесуальний кодекс, розроблений Адміністрацією Президента під тиском міжнародної спільноти, через що вітався як позитивний приклад співпраці з експертами Ради Європи. Новий КПК набув чинності у листопаді 2012 р. Він отримав неоднозначні оцінки від українських та зарубіжних експертів. Вони зазначили, що кодекс був розроблений без участі українських фахівців або опозиції і що деякі положення можуть суперечити Конституції та чинному законодавству. Попри те, що кодекс декларував принципи змагальності у судовій системі, більшість подій у сфері правосуддя були вкрай негативними, що лише посилювало недовіру громадянського суспільства до судових органів. Влада посилювала вплив на судову систему задля її контролю. Водночас відбувалася активізація нападів поліції на громадських активістів на тлі збільшення кількості необґрунтованих кримінальних звинувачень. Викрадення та тортури активістів Майдану відбувалися за узгодженням з владою. Саме тому індекс незалежності судової системи в Україні у 2012–2013 рр., згідно з аналізом компанії «*Freedom House*», залишався на рівні 6 балів (таблиця 11)⁷.

У 2014 р. нова правляча коаліція, яка сформувалася після парламентських виборів, включала судову реформу як один з головних пріоритетів, а П. Порошенко створив раду з питань судової реформи з координатором заступника глави Адміністрації Президента. Водночас, окупація РФ Криму та війна на Донбасі створила нові юридичні проблеми, пов'язані з військовими злочинами та окупацією. Українські судові та правоохоронні органи були значною мірою безсилим запобігти або покарати за порушення прав людини в окупованому Росією Криму та утримуваних сепаратистами частинах Донбасу. Протягом 2014 р. рівень індексу незалежності судової влади в Україні, за даними «*Freedom House*», незмінно залишався на досить низькому рівні – на 6 балів (таблиця 11)⁸.

⁷Freedom House: Nations in Transit 2013 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/51c1680d27.html>.

⁸Freedom House: Nations in Transit 2015 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/55929ef224.html>.

У 2015 р. розпочалася чергова кампанія подальшого реформування судової системи, що був частиною конституційної реформи. Закон, покликаний забезпечити право на справедливий судовий розгляд, ухвалений парламентом у лютому 2015 р. (Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд»), запровадив механізми оцінки професійної кваліфікації суддів з наданням можливості суддям звертатися безпосередньо до Верховного Суду для перегляду рішень нижчої інстанції чи повідомлення про втручання в суддівську діяльність. Доволі прогресивний Закон України «Про Національну поліцію», орієнтований на створення патрульної поліції, був остаточно ухвалений 2 липня 2015 р. Набув чинності (15 липня 2015 р.) новий Закон України «Про Генеральну Прокуратуру», і відомство оголосило відкритий конкурс на прокурорські посади по всій Україні. Все ж залишалася низка відкритих питань, на кшталт покарання винних у злочинах режиму В. Януковича й відповідальності осіб, причетних до масової загибелі людей на майдані Незалежності під час кульмінації протестів у лютому 2014 р. Адже уряд не досяг суттєвого прогресу щодо внутрішніх та міжнародних вимог з розслідування цих злочинів. Також українська влада не досягла значного прогресу щодо повернення грошей В. Януковича та його оточення, набутих злочинним шляхом. Саме тому, за оцінкою компанії «*Freedom House*», рівень індексу судової влади у 2015–2016 рр. залишався без змін – 6 балів (таблиця 11)⁹.

У червні 2016 р. парламент ухвалив оновлений Закон України «Про судоустрій і статус суддів». Закон запроваджував нові процедури щодо кваліфікації та атестації суддів, а також оцінки компетентності, добросовісності та етики суддів. Змінений Закон України «Про прокуратуру», ухвалений 14 жовтня 2014 р., мав на меті позбавити прокурорів повноважень загального нагляду, одночасно передбачаючи передачу цієї функції до нового органу досудового розслідування – Державного бюро розслідувань (ДБР), закон про діяльність якого був ухвалений 12 листопада 2015 р. У вересні 2016 р. набули чинності закони, що започаткували судову

⁹Freedom House: Nations in Transit 2016 – Ukraine. URL: <https://www.ecoi.net/de/dokument/1011468.html>.

реформу в Україні, що підвищило її рейтинг у цьому напрямі. Верховна Рада також затвердила зміни до Конституції, якими було переглянуто всю систему призначення суддів. Суддів відтоді мала обирати Вища рада правосуддя, а не парламент, що покликано було забезпечити обмеження політичного впливу на них. Також судова реформа передбачала відбір нових суддів Верховного Суду, запровадження кваліфікації суддів на різних рівнях, формування Антикорупційного суду тощо. Все це у підсумку позитивно вплинуло на рівень індексу у судовій системі України¹⁰.

Утім, конкурсний відбір суддів, проведений у 2017 р., був підданий жорсткій критиці з боку громадських спостерігачів. Було звинувачено Вищу кваліфікаційну комісію суддів України щодо непрозорості відбору кандидатів до Верховного Суду. Зокрема, до Верховного Суду було рекомендовано низку суддів із заплямованою репутацією, особливо тих, які були причетні до злочинної політики режиму В. Януковича. У 2018 р. П. Порошенко особисто призначив 113 суддів Верховного Суду України, а у грудні того ж року президент, усупереч рекомендаціям Ради Європи, подав до Верховної Ради законопроект, який значно обмежував роль міжнародних донорів України у процесі відбору суддів до нового Антикорупційного суду¹¹. Все це стало свідченням практичної відсутності процесу люстрації в судовій системі України. Саме тому у 2017 р. довіра українців до судової влади все ще залишалася низькою: лише 7% довіряли судам і лише 9,5% довіряли прокурорам. Індекс рівня довіри підприємств до системи правосуддя становив у середньому 1,82 бала за п'ятибальною шкалою. При всьому, індекс сфери судової влади у 2016–2017 рр. в Україні зріс із 6 до 5,75 балів (таблиця 11)¹².

Перша половина 2019 р. відзначилася ухваленням українськими судами низки спірних рішень з питань, що не належали до

¹⁰Freedom House: Nations in Transit 2017 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/58f74fd1f.html>.

¹¹Freedom in the World. 2018 Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2018>.

¹²Freedom House: Nations in Transit 2017 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/58f74fd1f.html>.

їхньої юрисдикції. Одним із таких рішень був розпуск Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. За інформацією Національного антикорупційного бюро (НАБУ) Окружний адміністративний суд Києва тоді постійно втручався в діяльність комісії через призначення більш лояльних до неї осіб. Усе ж через внесення змін до основних норм законодавства стосовно судової реформи діяльність Вищої кваліфікаційної комісії суддів було відновлено. 18 вересня 2019 р. Верховна Рада України внесла зміни до Закону «Про Вищий антикорупційний суд», віднісши до його компетенції розгляд лише тих справ щодо корупційних правопорушень, які раніше розслідувало НАБУ¹³.

У 2020 р. судова влада становила серйозну загрозу як для проведення масштабних реформ, так і для політичної та економічної безпеки в цілому. Унаслідок конституційної кризи про недовіру до судової системи заявили 77,5% громадян. Унаслідок цього суди очолили список державних установ з найменшим рівнем довіри до країни. У лютому 2020 р. Вища рада правосуддя, яка призначає й звільняє суддів, заблокувала виконання закону 2019 р. про створення спеціальної Комісії з питань доброчесності та етики й розпустила Вищу кваліфікаційну комісію суддів. У попередній рік була розпущена Вища кваліфікаційна комісія суддів без створення нового органу. Унаслідок цього рівень нестачі кадрів у судовій системі становив близько 20%. До всього, провалилися комплексні зусилля щодо очищення системи правосуддя від корумпованих суддів¹⁴.

Також 27 жовтня 2020 р. Конституційний Суд визнав неконституційними окремі положення Закону «Про запобігання корупції», що набув чинності 26 квітня 2015 р. Цим рішенням державні службовці отримували своєрідний імунітет, про що, зокрема, свідчило рішення стосовно обмеження доступу до електронних декларацій, а також скасування кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації про майно. Підваження Консти-

¹³Freedom House: Nations in Transit 2020 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2020>.

¹⁴Freedom House: Nations in Transit 2021 – Ukraine. URL: https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2021#footnoteref123_6ind9ur.

туційним Судом антикорупційної інфраструктури поставило під питання збереження безвізового режиму України з ЄС, а також її макрофінансової підтримки. Таке рішення було розкритиковане міжнародною спільнотою, зокрема, Венеціанською комісією, за потенційно негативний вплив на процес запобігання корупції. Попри те, що невдовзі під тиском громадськості було повернуто зобов'язання держслужбовців декларувати своє майно, нею було ж і розкритиковано рішення про надто м'яке покарання за порушення цього зобов'язання. Не додавало рейтингу незалежності української судової системи й звинувачення суддів Окружного суду м. Києва в організованій злочинності, у спробі захоплення влади, хабарництва й незаконному створенні штучних перешкод роботі державних службовців¹⁵.

На 2021 р. судова система України залишалася однією з найменш довірливих інституцій, а 64% українців вважали хабарництво як стандартну практику і лише 10% громадян заявили, що цілком чи повністю довіряють судовій владі. Цей рік відзначився для України конституційною кризою, спричиненою відстороненням і притягненням до кримінальної відповідальності голови Конституційного Суду О. Тупицького та одного із членів ВС О. Касманіна. Судді оскаржили рішення О. Зеленського щодо їх звільнення у Верховному Суді. Врешті, 14 липня Верховний Суд визнав указ О. Зеленського з цього приводу незаконним і скасував його, заявивши про відсутність у президента повноважень звільняти суддів, а лише призначати їх. 26 листопада 2021 р., незважаючи на поради експертів, В. Зеленський призначив нових суддів Конституційного Суду, однак суд відмовився від їх присяги¹⁶.

Створення Ради з етики, яка б відповідала за професійну етику та добросовісність Вищої ради юстиції, також не відзначилося успіхом. Затримки та невдачі у цьому процесі викликали негативну реакцію міжнародної спільноти та громадянського суспільства. Все це відбувалося на тлі опору з боку Конституційного Суду

¹⁵Freedom House: Nations in Transit 2021 – Ukraine. URL: https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2021#footnoteref123_6ind9ur.

¹⁶Freedom House: Nations in Transit 2022 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2022>.

антикорупційній кампанії та судовій реформі. Тим самим конституційна криза в державі лише поглиблювалася, що й далі погіршувало рівень індексу у сфері незалежності судової системи України, а також її статусу в оцінці світового рейтингу демократії. Загалом, індекс ефективності й незалежності судової системи, згідно з новою методикою оцінювання компанії «Freedom House», у 2019–2020 рр. був на рівні 2,5 балів (таблиця 11)¹⁷.

Таблиця 11
Україна в оцінці індексу незалежності судової системи компанії «Freedom House» у 1997–2021 рр.*

Рік моніторингу	1997	1998	1999	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Індекс ефективності й незалежності судової системи	3,75	4,00	4,50	4,50	4,75	4,50	4,75	4,25	4,25	4,50	4,75	5,00
Рік моніторингу	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019**	2020	2021
Індекс ефективності й незалежності судової системи	5,00	5,50	6,00	6,00	6,00	6,00	6,00	5,75	5,75	2,50	2,50	2,25

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Freedom House».

*Дослідження рівня незалежності судової системи в Україні у 2000 р. компанією «Freedom House» не проводилося.

**У 2019 р. компанія «Freedom House» започаткувала нову методику оцінювання індексу суддівської незалежності в зростаючому порядковому відліку – від 1 до 7 балів. До цього часу таке оцінювання здійснювалось у зворотному (спадаючому) діапазоні – від 7 до 1 бала, саме тому у даних таблиці простежується суттєва різниця в оцінюванні.

¹⁷Freedom House: Nations in Transit 2020 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2020>.

Таким чином, з проведеного аналізу можна бачити, що найвищий рівень індексу (3,75 балів) незалежності судової системи України в розрахунках компанії «*Freedom House*» припадає на 1997 р., коли судові органи під час першої каденції порівняно неавторитарного Л. Кучми зберігали свою відносну автономність. Підвищення індексу судової системи України з 2,50 до 2,25 балів, уже за новою методикою оцінювання цієї компанії, спостерігаємо у 2019–2021 рр., коли було запроваджено судову реформу через врегулювання законодавства щодо кваліфікації та атестації суддів, а також підвищення об'єктивності оцінки їх компетентності, добросовісності та етики (введення конкурсного відбору на посади суддів); започаткування роботи нового органу – Державного бюро розслідувань (ДБР), якому було передано функції досудового розслідування; через початок роботи таких новостворених органів, як Національне антикорупційне бюро (НАБУ), а також Вищий антикорупційний суд тощо. Найнижчий індекс (6 балів) незалежності української судової системи, згідно з даними *Freedom House*», спостерігаємо у 2012–2016 рр. (таблиця 11). Саме за часів В. Януковича посилюється вплив на судову систему задля встановлення контролю над нею. Під час Революції Гідності судові органи перетворилися на інструмент політичних репресій, адже активізувалося переслідування активістів Майдану з подальшим фабрикуванням кримінальних справ проти них. У 2014 р. українські судові органи не могли протистояти беззаконню під час російської агресії та окупації Криму і частини Донбасу. Однак і нові політичні сили, що прийшли до влади після падіння режиму В. Януковича, не змогли швидко провести реформування й забезпечити процес трансформації судової системи задля посилення її незалежності.

РОЗДІЛ 9 РІВЕНЬ СПРИЙНЯТТЯ КОРУПЦІЇ

Боротьба з корупцією та рівень її сприйняття є ще одним показником стану демократичних процесів у державі. Нажаль, Україна, за низкою аналітичних досліджень, є нині однією з найбільш корумпованих держав. Уже з кінця 1990-х та початку 2000-х рр. відзначалося різке й надмірне поширення корупції в Україні. Причиною цього стало надмірне «ручне» регулювання економіки та значна регламентованість соціальної діяльності, а також адміністративний та судовий контроль на фоні низької заробітної плати державних службовців. Все це у сукупності створює підґрунтя для незаконного доходу бюрократів та чиновників, який у кілька разів перевищує офіційну їх зарплату. Хабарництво залишається ключовим для прийняття рішень органами влади на різних рівнях. При цьому зростання тінізації економіки та корупції під час приватизації стало основною перешкодою для іноземних інвесторів¹. Однією з популярних корупційних схем часів Л. Кучми була непрозорість приватизації українських підприємств наближеними до влади особами або колишніми керівниками великих промислових підприємств УРСР – так званими червоними директорами. У цій схемі заздалегідь не допускалися до аукціону іноземні інвестори, що значно занижувало реальну ціну підприємств. Саме корупційні схеми у процесі приватизації крупних підприємств і заклали основи кланово-олігархічної системи української економіки.

Крім того, ще однією важливою соціальною проблемою залишається толерантність до «дрібної» корупції. Дрібна корупція досі розглядається звичайними громадянами як природний спосіб подолання бюрократичних процедур, які дійсно є перешкодами для економічної та іншої діяльності. Рішуче критикуючи олігархів та інших високопоставлених корупціонерів, пересічні українці часто розглядають дрібний хабар як корисний інструмент для прискорення темпів забезпечення необхідних та сприятливих

¹Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2005. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff1350.html>.

офіційних рішень. Усе це, врешті, й зумовило зайняття Україною в рейтингах світової корупції доволі низьких позицій та отримання негативних індексів, на підставі яких Україну віднесено до досить корумпованої держави². Компанія «*Freedom House*» розпочала дослідження індексу корупції в Україні з 1999 р., визначивши його упродовж 1999–2002 рр. на рівні 6 балів, що було пов'язано з прискореним процесом олігархізації української економіки (таблиця 12)³. У 1998–2000 рр. згідно з даними компанії «*Transparency International*», що спеціалізується на вивченні стану корупції у світі, індекс корупції в Україні в цьому відношенні знизився із 2,8 до 1,5 бала з 10-ти можливих, а в рейтингу вона перемістилася з 69-го на 87-ме місце, опинившись поміж таких країн, як Ангола та Азербайджан (таблиця 13)⁴. Згодом, у 2002 р., було опубліковано черговий звіт цієї компанії, відповідно до якого Україна щодо стану корупції посіла 85-те місце зі 102 країн, розмістившись поряд з Казахстаном, Киргизією, Нігером, Суданом, та набрала 2,4 балів із 10-ти в індексуванні стану корупції (таблиця 13)⁵.

Шукання ренти – корпоративна стратегія номенклатури задля максимізації особистого прибутку – вважається основною мотивацією бюрократичної кар'єри. Власне природа національної політики та економіки України, як мовилося в доповіді «*Freedom House*», тримає корупцію в основі соціального, економічного та політичного життя. Надмірне регулювання робить бізнес залежним від держави. У 2003 р. було розпочато проєкт з реєстрації малого бізнесу, відомого як «одне вікно», який, утім, не реалізований у повному обсязі. Це мало б забезпечити спрощену систему оподаткування (єдиний податок) для приватних підприємців – захід, яку податкова адміністрація раніше намагалася скасувати.

²Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2006. URL: <https://www.refworld.org/country,,FREEHOU,,UKR,,473aff3d50,0.html>.

³Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2003. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

⁴Transparency International: Corruption Perceptions Index 2000. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2000>.

⁵Transparency International: Corruption Perceptions Index 2002. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2002>.

Певним позитивом була зміна до Закону України «Про податок з доходів фізичних осіб», введена у січні 2004 р. Остання являє собою фіксовану ставку податку (13%, замість 20–30%), призначену для заохочення громадян до звітування про доходи та сплати податків. Такий крок покликаний був забезпечити процес детінізації економіки⁶.

Примітним є той факт, що того ж року Міжнародна група з протидії відмиванню брудних грошей (*FATF*) рекомендувала своїм країнам-членам застосувати проти України санкції за недостатню боротьбу з відмиванням грошей. Проте міжнародні неурядові організації визнали, що основною причиною корупції в Україні є компенсація недостатнього рівня заробітної плати. Ще однією причиною поширення корупції стало збільшення масштабів тіньової економіки. В той же час Конституція не дозволяла займатися держслужбовцям підприємницькою діяльністю. Всі антикорупційні заходи, що проводилися в Україні, мало вплинули на рівень боротьби з корупцією, що й відбилося на її індексі у визначенні міжнародних компаній⁷. Так, «*Freedom House*» за період 2003–2004 рр. визначила індекс корупції в нашій державі на рівні 5,75 балів, що було одним з найвищих показників за весь період української незалежності та свідчило про збереження корупції на всіх державних та суспільних рівнях (таблиця 12)⁸. У 2004 р. згідно з даними організації «*Transparency International*», Україна набрала 2,2 балів з 10 та посіла 122-ге місце зі 146 країн, що характеризувало її як державу з високим рівнем корупції (таблиця 13)⁹. Отже, Українська держава фактично тоді увійшла у двадцятку країн з найгіршою ситуацією за станом корупції та її індексом. Натомість кроки нової влади щодо боротьби з корупцією відзначилися номінальним результатом.

⁶Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2003. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

⁷Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2003. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

⁸Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2005. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff1350.html>.

⁹Transparency International: Corruption Perceptions Index 2004. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2004>.

Арешти ключових українських корупціонерів (експрем'єр-міністра П. Лазаренка та екснардепа В. Жердицького) здійснювалися, як правило, за кордоном, а питання екстрадиції їх до України у багатьох випадках так і не було вирішене. Все ж, позитивом стало те, що під тиском представників бізнесу й громадськості президенту Л. Кучмі не вдалося об'єднати Державну податкову адміністрацію, Міністерство внутрішніх справ з питань боротьби з організованою злочинністю та Державну митну службу в Міністерство економічної безпеки. У разі такого об'єднання ці силові органи перетворилися б на інструмент посилення впливу Генпрокуратури та Державної податкової адміністрації. Найбільш корумпованими інституціями, за даними західних дослідницьких організацій, в Україні були визнані: сфера охорони здоров'я, державна бюрократія, парламент та правоохоронні органи, митна служба, Міністерство внутрішніх справ, Державна податкова служба.

Важливим для розвитку демократії було те, що у 2005 р., з перемогою Помаранчевої революції, колишні високопосадовці, яких звинуватили у корупції, були усунені від влади, однак жодна з цих справ про корупцію найвищого рівня не проходила через суд. У новій групі високопосадовців були корупційні скандали, що, врешті-решт, рахунку розбалансували нову політичну систему¹⁰. Ефективна система компенсації запобігання злиття політики та бізнесу не була запроваджена, а близьке оточення В. Ющенка звинувачувалося в корупції та незаконному лобіюванні власних бізнес-інтересів. Все це, у підсумку, спричинило політичну кризу та відставку уряду Ю. Тимошенко у вересні 2005 р.¹¹.

Антикорупційні кроки, на кшталт Указу президента від 18 листопада 2005 р. «Про першочергові заходи щодо детінізації економіки та протидії корупції», не дали відчутного результату. Незважаючи на значну кількість антикорупційних норм, подібні програми не застосовували систематичного підходу і не формулювали загальної довгострокової стратегії, а, скоріше, діяли

¹⁰Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2006. URL: <https://www.refworld.org/country,,FREEHOU,,UKR,,473aff3d50,0.html>.

¹¹Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2006. URL: <https://www.refworld.org/country,,FREEHOU,,UKR,,473aff3d50,0.html>.

хаотично, із сильним внутрішнім опором. До всього ж, тодішній уряд спирався на адміністративне, а не на ринкове регулювання економіки країни, що спричинило зростання цін та підживлювало корупцію в різних сферах. Певним чином звузило можливості для корупції ухвалення у березні 2005 р. Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань». У 2006 р. президент В. Ющенко підписав указ про прийняття антикорупційної стратегії України за назвою «На шляху до доброчесності». Документ визначив основні напрями роботи в галузі боротьби з корупцією для всіх гілок влади¹².

Процес працевлаштування в державних органах не мав прозорості та відповідальності перед громадськістю. Не було чіткої різниці між політичними кандидатами та професійною державною службою. Панування непотизму було та значною мірою залишалося характерною рисою української політики. Ще однією її рисою залишалося вибіркове застосування антикорупційних законів. Досить часто звільнення з посад низки чиновників відбувалося і далі відбувається без офіційної доказової бази щодо звинувачення в корупції, і, навпаки, значна їх кількість залишається працювати за очевидної причетності до формування корупційних схем.

Загострення протистояння між політичними елітами 2008–2009 рр. відсунуло антикорупційні заходи на задній план, передусім законодавчу ініціативу щодо боротьби з накопиченням неправомірних статків. Простежувалася подальша відсутність кроків щодо розмежування державної влади та впливу на політику великого бізнесу. У той же час непрозоре прийняття рішень на місцевому та регіональному рівнях залишалося важливою проблемою та ускладнювало розслідування. Всі ці фактори, згідно з висновками «*Freedom House*», зумовили досить високий індекс корупції в Україні, який не змінювався упродовж 2003–2009 рр. та становив 5,75 балів (таблиця 12)¹³. Щодо «*Transparency International*», то український індекс корупції традиційно виставлявся нею негатив-

¹²Global Integrity Report: Ukraine – 2009. URL: <http://report.globalintegrity.org/reportPDFS/2009/Ukraine.pdf>.

¹³Freedom House: Nations in Transit 2009 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4a55bb4537.html>.

ним, а у 2005–2009 рр. він ще погіршився – з 2,6 до 2,2 балів. До того ж, Україна у 2009 р. посіла 146-те місце із 180 країн за рівнем сприйняття корупції, що залишило її в розряді найбільш корумпованих країн світу, серед яких – Зімбабве, Східний Тимор, Сьєра Леоне, Кенія та ін. (таблиця 13)¹⁴. Ефективність уряду у боротьбі з корупцією була досить низькою, а державні службовці вважалися найбільш корумпованою категорією серед професійних осіб. Офіційні органи держави були непрозорими, а ФПГ відігравали важливу роль у прийнятті офіційних рішень і призначення посадових осіб¹⁵.

Того ж року було остаточно ухвалено антикорупційний пакет законів, що був розроблений та розглянутий у парламенті ще у 2006 р. Цей пакет складався з трьох Законів: «Про основні принципи запобігання та протидії корупції», «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» та «Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів щодо відповідальності за корупційні правопорушення». Закони про боротьбу з корупцією розширюють ці основні принципи стосовно певних категорій державних службовців, включаючи суддів, членів парламенту, осіб, які обіймають державні та муніципальні посади, посадових осіб комерційних юридичних та інших фізичних осіб¹⁶.

Підтримка антикорупційного законодавства зростає (в тому числі через запровадження процедури перевірки претендентів на професійну діяльність у сфері держслужби). Однак у травні 2009 р. Група держав проти корупції (GRECO) дійшла висновку, що Україна недостатньо виконала рекомендації, викладені в попередніх звітах про оцінку корупції в державі. Зокрема, що надмірне втручання держави в соціально-економічну сферу створює підґрунтя для незаконного доходу бюрократів та держслужбовців. Значним

¹⁴Transparency International: Corruption Perceptions Index 2009. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2009>.

¹⁵Yemelianova A. A Diagnosis of Corruption in Ukraine. *European Research Centre for Anti-Corruption and State-Building. Working Paper No. 14*. September. 2010. 15 p.

¹⁶Global Integrity Report: Ukraine–2009. URL: <http://report.globalintegrity.org/reportPDFS/2009/Ukraine.pdf>.

прогресом були досягнення у боротьбі з корупцією у сфері вищої освіти через запровадження у 2009 р. стандартизованого тесту під час вступу майбутніх студентів до ВНЗ, що ставало основою для їх прийому¹⁷. Однак негативним моментом було відкладення у 2010 р. застосування пакета антикорупційних законів, що не дозволяло підготувати українське законодавство до європейських вимог. Прийнятий на міжнародному рівні закон 2010 р., що регулював державні закупівлі, був замінений у липні 2011 р. новою версією, яка зазнала гострої критики. Все це свідчило про відсутність готовності тодішнього політичного істеблішменту здійснювати серйозні кроки у боротьбі з корупцією.

У 2012 р. було прийнято Національну стратегію боротьби з корупцією на 2011–2015 рр. та Державну програму запобігання і протидії корупції на 2011–2015 рр. Однак дії влади з цього приводу були досить вибірковими – головно проти політичних опонентів. Також у березні 2012 р. було ухвалено Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції», який замінив три попередні законодавчі акти, розроблені ще в 2009 р. за сприяння GRECO і скасовані законодавчим органом наприкінці 2010 р. Новий закон скасовував ключові положення законодавства 2009 р., включаючи обов'язкове декларування видатків державними службовцями та декларування ними майна, доходів та витрат своїх родичів¹⁸. За висновками компанії «*Transparency International*» українська корупція «...є систематичною проблемою, що існує на всіх рівнях та на всіх рівнях державного управління»¹⁹.

Важливим рішенням стало створення Національного антикорупційного комітету – консультативно-дорадчого органу при Президентові України, основним завданням якого було надання президентові допомоги у здійсненні його повноважень, передбачених Конституцією України. Втім, діяльність цього органу не

¹⁷Freedom House: Nations in Transit 2010 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4d53f02713.html>.

¹⁸Freedom House: Nations in Transit 2013 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/51c1680d27.html>.

¹⁹Transparency International. Corruption Perceptions Index 2013. URL: <https://www.transparency.org/en/gcb/global/global-corruption-barometer-2013>.

сприяла боротьбі, а тим паче подоланню корупції. Доволі важливим моментом стало також введення в дію у липні 2010 р. Закону України «Про здійснення державних закупівель», що був позитивно схвалений міжнародними та європейськими установами. Однак 17 травня 2011 р. парламент вніс до нього зміни (закон зі змінами набув чинності 28 липня 2011 р.), що були розкритиковані як українськими НУО, так і міжнародними організаціями. Зміни передбачали, що закупівлі державними підприємствами будуть регулюватися не законом, а постановами уряду та без оголошення тендеру. Відомо, що найбільші розкрадання в державі пов'язані були тоді саме з контрактами на державні закупівлі. Корупція та бюрократія стримували прихід інвестицій до України. Кількість юридично сумнівних поглинань іноземних компаній в Україні зростає протягом 2011 р. Іноземні інвестори не могли законно нарахувати та задокументувати повернення податку на додану вартість без сплати хабаря в сумі від 20% до 50% нарахованої суми. Тому саме тотальна корупція залишалася основною причиною падіння привабливості української економіки для інвесторів²⁰. У липні 2012 р. парламент ухвалив новий закон про державні закупівлі, який відмінив шосту поправку до закону, ухваленого у липні 2010 р., звільняючи всі закупівлі державних та муніципальних підприємств, а також суб'єктів приватного бізнесу, в яких державний інтерес перевищував 50%²¹.

Серед широких верств причини корупції пояснювалися відсутністю належного контролю з боку влади, браком політичної волі щодо її викорінення та заплутаністю законодавства. За даними соціопитування 2012 р. 48% громадян України вважали корупцію влади основною проблемою країни. Скандали з державними закупівлями під час підготовки чемпіонату Європи з футболу, який у червні 2012 р. провели спільно Україна та Польща, ще більше зіпсували як міжнародний імідж, так і індекс рівня боротьби з

²⁰Freedom House: Nations in Transit 2012 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4fd5dd24c.html>.

²¹Freedom House: Nations in Transit 2013 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/51c1680d27.html>.

корупційними проявами в Україні²². Україні не вистачало повноцінної довгострокової антикорупційної стратегії, спрямованої на подолання цього негативного явища. У 2010–2013 рр. індекс корупції в Україні, згідно з висновками «Freedom House», знизився з 5,75 до 6 балів (таблиця 12)²³.

Компанія «Transparency International» за 2013 р. виявила, що 82% респондентів в Україні вважали державних службовців корумпованими або надзвичайно корумпованими. Близько 84% респондентів заявили, що це стосується також міліції, 87% відповіли так само щодо корупції в сфері судової влади, а 74% опитуваних визнали політичні партії корумпованими або надто корумпованими. Крім того, 85% українських керівників повідомили, що неможливо вести бізнес у країні без сплати хабарів. Саме тому у 2012–2013 рр. ця компанія визначила падіння індексу рівня боротьби з корупцією в Україні з 26 до 25 із 100 можливих (відтоді, згідно з новою методикою компанії, рівень індексу стану корупції в державі формувався за шкалою від 1 до 100), а її рейтинг був означений на 144-му місці зі 177 країн – серед Нігерії, Папуа Нової Гвінеї та Киргизстану (таблиця 13)²⁴.

У березні 2013 р. в доповіді GRECO зазначалося, що Україна повністю виконала лише 2 з 13 рекомендацій щодо боротьби з корупцією, які були висловлені на початку 2007 р. У травні 2013 р. Верховна Рада відхилила антикорупційне законодавство, запропоноване опозицією, проте прийняла законопроект, який розширив правила розкриття доходів для більш широкого кола родичів чиновників та посадових осіб нижчого рангу. Відповідні законодавчі зміни покликані були запровадити кримінальну відповідальність для корпорацій, чії працівники давали хабарі, та дозволили арешт активів у справах про корупцію²⁵.

²²Freedom House: Nations in Transit 2012 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4fd5dd24c.html>.

²³Freedom House: Nations in Transit 2014 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/539ea59a3.html>.

²⁴Transparency International: Corruption Perceptions Index 2013. URL: <https://www.transparency.org/en/gcb/global/global-corruption-barometer-2013>.

²⁵Freedom House: Nations in Transit 2014 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/539ea59a3.html>.

Новий закон про люстрацію, який набув чинності в жовтні 2014 р., мав на меті перевірити державних службовців на наявність зв'язків із зловживаннями за радянської влади чи адміністрації В. Януковича, проте Венеціанська комісія Ради Європи та інші міжнародні органи встановили, що закон не відповідає стандартам прав людини. Також парламент ухвалив пакет антикорупційних заходів, включаючи створення антикорупційного бюро та нові правила щодо розкриття активів. Після падіння режиму В. Януковича рівень індексу сприйняття корупції в Україні, за даними компанії «*Freedom House*», покращився у 2014–2015 рр. із 6,25 до 6 балів (таблиця 12)²⁶. Про те саме говорять і дані компанії «*Transparency International*», адже згідно з її аналізом Україна в цей період покращила індекс зі станом корупції з 26 до 27 балів, а також піднялася в рейтингу у цьому відношенні – зі 142-го на 130-те місце зі 168 оцінюваних держав (таблиця 13). Однак Україна все ж лишалася за рейтингом між такими країнами, як Парагвай та Коморські Острови²⁷.

Передусім слід відзначити прийняття нового Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» (НАБУ), що набув чинності в січні 2015 р., і створення самої установи у квітні. Того року було також створено Агентство з розшуку та повернення активів (АРМА), покликане формувати державну політику у цьому напрямі. На 1 жовтня того ж року перші 70 слідчих бюро були обрані та розпочали свою роботу. 26 квітня 2015 р. набув чинності згаданий Закон України «Про запобігання корупції», що передбачав утворення Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК). Функції НАЗК включали затвердження правил етичної поведінки державних службовців та моніторинг на перевірку декларацій чиновників про майновий стан та доходи. Так, у 2015 р. було подано вже 107 тис. електронних декларацій, доступних у мережі Інтернет²⁸.

²⁶Freedom House: Nations in Transit 2015 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/55929ef224.html>.

²⁷Transparency International: Corruption Perceptions Index 2015. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2015/index/ukr>.

²⁸Freedom House: Nations in Transit 2015 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/55929ef224.html>.

У 2015 р. прийняте нове антикорупційне законодавство та вжито заходів щодо прозорості механізмів фінансування політичних партій та державних закупок. Так, 29 квітня 2015 р. Кабмін затвердив Державну програму щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015–2017 рр. План передбачав ухвалення додаткових законів, які стосувалися підозрюваних у корупції суб'єктів, лобізму, викривачів корупції та оприлюднення реєстраційної інформації про деякі державні підприємства. Стратегія також вимагала перегляду виборчого законодавства та створення ефективних механізмів для усунення конфлікту інтересів. Проте робота НАБУ, котре було створене задля розслідування корупційних злочинів високопосадовців відзначалася своєю неефективністю у зв'язку з опором системи, що формувалася упродовж багатьох років. Відтак низька ефективність роботи НАБУ пояснювалася, передусім, практичною відсутністю реформ у прокуратурі та судовій системі. Відтоді почастішали конфлікти між НАБУ та Генеральною Прокуратурою, а також простежувалося дублювання їх завдань та напрямів роботи.

У жовтні 2015 р. парламент ухвалив Закон «Про фінансування політичних партій» (набув чинності у 2016 р.), який дозволив фінансувати партії з державного бюджету, та запровадив обов'язкову звітність про доходи та видатки всіх партій²⁹. Проте фінансування політичних партій в Україні залишалось непрозорим і корумпованим попри наявне законодавче регулювання. Адже новим політичним партіям досить важко конкурувати з відомими партіями, які користуються потужною фінансовою підтримкою ФПГ, з якими пов'язані. Українські олігархи мають значний вплив на політичні процеси в Україні завдяки фінансовій підтримці потрібних політичних сил та лобіювання призначення своїх людей на ключові посади в державних структурах.

Розпочато використання пілотної онлайн-системи для державних закупівель за назвою «*ProZorro*», яка запроваджувала підзвітні та прозорі стандарти політики закупівель. Відтоді всі державні

²⁹Freedom House: Nations in Transit 2016 – Ukraine. URL: <https://www.ecoi.net/de/dokument/1011468.html>.

закупівлі в Україні (включаючи місцеві) обов'язково фіксувалися цією системою. У грудні 2015 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про державну службу», який набув чинності у травні 2016 р. та передбачав комплексну реформу державного управління відповідно до демократичних стандартів, включаючи поділ політичних та адміністративних посад, регулювання статусу державного службовця тощо. Реформа системи тарифів на енергоносії, проведена у 2016 р., покращила управління енергетичною політикою України та мала чіткі антикорупційні наслідки. Проте відсутність прогресу у розслідуванні корупційних позовів та засудження осіб, причетних до корупційних дій через зловживання службовим становищем, так чи інакше вплинуло на рейтинг України у світовому індексі корупції та демократії загалом³⁰. Попри прогресивні реформи у сфері подолання корупції її стан, за даними компанії «*Freedom House*», залишався у 2015–2016 рр. на рівні 6 балів (таблиця 12)³¹. Згідно з висновками спеціалізованої компанії «*Transparency International*» у 2015–2016 рр. Україні не вдалося значним чином просунути за індексами та рейтингом стану корупції. Так, в цей час індекс корупції знизився з 27 до 29 балів (згідно з новою методикою визначення індексу, яка базувалася на спадаючому відліку), однак Україна в загальному рейтингу визначення корупції втратила тоді одну позицію – перемістившись зі 130-го на 131-ше місце³².

Станом на 2017 р. у країні було створено нові механізми, включаючи онлайн-публікацію декларацій про майно державних службовців та забезпечення прозорості державних закупівель. Однак це не знизило сприйняття українським суспільством корупції, для якого вона залишалася вкрай високою та причиною всіх політичних негараздів у державі та соціальної напруженості. Більше того, у березні 2017 р. Президент України П. Порошенко підписав

³⁰Democracy Index 2017. Free speech under attack. *The Economist*. URL: http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy_Index_2017.pdf&mode=wp&campaignid=DemocracyIndex2017.

³¹Freedom House: Nations in Transit 2016 – Ukraine. URL: <https://www.ecoi.net/de/dokument/1011468.html>.

³²Transparency International: Corruption Perceptions Index 2016. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2016>.

закон, який був спрямований на посилення контролю над неурядовими організаціями, котрі займаються боротьбою проти корупції. Цей закон зобов'язував подавати декларації про доходи працівників таких НУО. Утім, з одного боку, закон удосконалював механізми подальшої боротьби з корупцією, проте, з іншого, міг бути застосований для тиску на нелояльні до влади НУО³³. Щоправда, у 2019 р. Конституційний Суд України скасував цей закон, що отримало схвальні відгуки від національних та міжнародних спостерігачів³⁴.

На початок 2018 р. в агентстві розслідували 410 справ, 141 особу звинуватили у корупційних злочинах та 92 справи проходили через суд. Попри те, що розслідування виявили колосальні суми коштів, отриманих шахрайським шляхом, та причетних до цього осіб, глава НАБУ повідомив про затримки приблизно 30% справ під час судового розгляду. 21 грудня 2017 р. П. Порошенко зареєстрував законопроект, який зобов'язував створити Вищий антикорупційний суд, однак проект було піддано критиці за те, що його розробляли за закритими дверима³⁵. У вересні 2019 р. було створено Вищий антикорупційний суд (ВАКС) для розгляду справ, розслідуваних детективами НАБУ³⁶.

У першій половині 2019 р. НАБУ розпочало розслідування кримінальних проваджень щодо корупційних справ високопосадовців. Проте ефективність роботи агентства підривають затримки з розглядом справ Вищим антикорупційним судом, які, не виключно, є штучними. 26 лютого 2019 р. Конституційний Суд визнав неконституційною статтю Кримінального кодексу про незаконне збагачення, що стало ні чим іншим, як гальмом у боротьбі з корупцією. Новообраний президент В. Зеленський на тлі розчарувань

³³Freedom in the World 2018. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2018>.

³⁴Freedom in the World 2020. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2020>.

³⁵Freedom House: Nations in Transit 2018 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/5b3cc262a.html>.

³⁶Freedom House: Nations in Transit 2018 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/5b3cc262a.html>.

українців попередньою владою обіцяв використати потужний кредит довіри, отриманий у ході президентської кампанії передусім для боротьби з корупцією³⁷. Утім, 5 червня 2019 р. Конституційний суд позбавив НАБУ права визнавати недійсними угоди фігурантів корупційних розслідувань. Унаслідок цього було закрито цілу низку кримінальних проваджень проти високопосадовців, звинувачених у корупційних злочинах. Президент зіткнувся з проблемою збереження довіри та реструктуризації корупційних систем, що прямо знижує місце України у світових рейтингах демократії³⁸.

Саме тому індекс сприйняття корупції в Україні у 2019–2021 рр. був на рівні 2,25 балів згідно з новою методикою розрахунку компанії «*Freedom House*», що було не надто високим показником (таблиця 12)³⁹. Згідно з оцінкою компанії «*Transparency International*» на 2020 р. Україна набрала лише 33 бали зі 100 можливих та посіла 117-те місце зі 180 країн щодо ситуації зі станом корупції. Також, згідно з аналізом цієї організації, Україна упродовж 2012–2020 рр. піднялася на сім позицій у рейтингу сприйняття корупції, однак посіла місце поряд з такими африканськими країнами, як Свазіленд та Замбія⁴⁰. Наступного року Україна, згідно з аналізом цієї компанії, погіршила свої рейтинги у стані корупції, перемістившись із 117-го на 122-ге місце та набрала 32 бали зі 100 можливих та опинилася серед таких корумпованих африканських країн, як Свазіленд та Габон (таблиця 13)⁴¹.

Чимдалі постерегіалося зниження політичної волі до подолання корупції попри значний тиск громадянського суспільства. У

³⁷The Economist: Democracy Index 2019. A Year of Democratic Setbacks and Popular Protest. URL: <http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy-Index-2019.pdf&mode=wp&campaignid=democracyindex2019>.

³⁸Freedom House: Nations in Transit 2020. Dropping the Democratic Facade. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf.

³⁹Transparency International: Corruptions Perceptions Index 2021. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2021/index/swz>.

⁴⁰Transparency International: Corruptions Perceptions Index 2020. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/ukr>.

⁴¹Transparency International: Corruptions Perceptions Index 2021. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2021/index/swz>.

свою чергу, НАБУ, яке мало розслідувати державних службовців, зіштовхувалося з шаленим тиском з боку вищих урядових осіб, а також правоохоронних органів. До того ж, антикорупційні органи були неодноразово вплетані у конфлікти політичного характеру. Все ж, незважаючи на перешкоди, що створювались як з боку ФПГ, так і державних структур НАБУ, у 2020 р. вдалося винести обвинувальні вироки шістнадцятьом високопосадовцям. У червні 2020 р. Вищий антикорупційний суд виніс перші вироки. В 6 із 15 вироків обвинувачені були засуджені до позбавлення волі на строк від 3 до 8 років. Серед засуджених були народні депутати, директори державних підприємств, суддя й слідчий прокуратури. Однак вплив на зниження рейтингу та індексу корупції в Україні у 2020 р. спричинило згадане послаблення вимог з боку Конституційного Суду України щодо декларування активів та скасування кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації⁴².

Попри те, слід згадати продовження відкриття й розгляд кримінальних справ за участю НАБУ. Паралельно Верховна Рада, ухваливши низку суперечливих законів, намагалася звільнити директора НАБУ А. Ситника. Крім того, у серпні 2020 р. подав у відставку голова Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП) Н. Холодницький. Раніше нова Генеральна прокурорка І. Венедиктова ініціювала розслідування щодо Н. Холодницького й подала скаргу до дисциплінарної комісії⁴³. Ці скандали негативно відбилися на рейтингах України в оцінці корупції. Згодом, у лютому 2021 р., було заарештовано колишнього голову правління Приват Банку В. Яценка, якого було звинувачено в розтраті банківських коштів. У березні того ж року НАБУ оголосило в розшук колишнього голову правління ПриватБанку О. Дубілета, якого в червні було заочно заарештовано⁴⁴. Не сприяло покращенню індексу корупції та демократичного рейтингу України й повідомлення

⁴²Freedom in the World 2021. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2021>.

⁴³Freedom House: Nations in Transit 2021 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2021>.

⁴⁴Freedom in the World 2022. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2022>.

Державної аудиторської служби про те, що деякі закупівлі здійснювалися через фонд боротьби з COVID-19, не були документально обґрунтовані, тоді як інші були здійснені учасниками торгів, пропозиції яких не відповідали вимогам тендерної документації⁴⁵.

У жовтні 2021 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про надання публічних (електронних публічних) послуг щодо декларування та реєстрації місця проживання в Україні», який відновив обов'язкову електронну звітність для державних службовців та посилив відповідальність за надання недостовірної інформації в електронних деклараціях. Проте того ж місяця були внесені зміни до закону, якими було продовжено термін подання інформації до липня 2022 р. Крім того, 2 листопада 2021 р. було схвалено закон про фінансування політичних партій, спрямований на зменшення політичної корупції. Однак В. Зеленський наклав вето на вказаний документ, а карантинні заходи, пов'язані з пандемією COVID-19, дозволили політичним партіям відмовитися від подання обов'язкової щоквартальної звітності. Загалом у 2021 р. лише 30 партій із 380 зареєстрованих добровільно подали фінансові звіти. Діяльність НАБУ того року була значно ускладнена тим, що центр прийняття ключових процесуальних рішень перейшов зі Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП) до Генеральної Прокуратури. До всього додалася й тривала відсутність повноцінного очільника САП. Позитивом було те, що у 2021 р. менше українців стикалися з вимаганнями хабарів, порівняно з 2018 р. (19,4% проти 36,8%, відповідно) або скористалися своїми особистими зв'язками (12,5% проти 17,0%)⁴⁶.

Власне високий рівень корупції в Україні є одним із ключових факторів негативного рейтингу в індексах демократії. І саме зниження рівня корупції до показників, що не становитимуть загрозу нацбезпеці, сприятиме як зміцненню демократії в Україні, так і покращенню її позицій у світових рейтингах.

⁴⁵Freedom in the World 2022. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2022>.

⁴⁶Freedom in the World 2022. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2022>.

Таблиця 12
Україна в оцінці індексу корупції компанії «Freedom House»
у 1997–2021 рр.*

Рік моніторингу	1997	1998	1999	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Індекс стану корупції	н/д	н/д	6,00	6,00	6,00	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75
Рік моніторингу	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019**	2020	2021
Індекс стану корупції	5,75	5,75	6,00	6,00	6,25	6,00	6,00	5,75	5,75	2,25	2,25	2,25

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Freedom House».

*У 2000 р. дослідження сприйняття корупції в Україні компанією «Freedom House» не проводилось.

**У 2019 р. компанія «Freedom House» започаткувала нову методику оцінювання індексу корупції в зростаючому порядковому відліку – від 1 до 7 балів. До цього часу таке оцінювання здійснювалось у зворотному (спадаючому) діапазоні – від 7 до 1 бала, саме тому у даних таблиці простежується суттєва різниця в оцінюванні.

Таблиця 13
Україна в оцінці рейтингу та індексу корупції компанії
«Transparency International»
у 1998–2010 рр.

Рік моніторингу	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Індекс корупції	2,8	2,6	1,5	2,1	2,4	2,3	2,2	2,6	2,8	2,7	2,5	2,2	2,4
Місце в рейтингу	69	75	87	83	85	106	122	107	99	118	134	146	146

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Transparency International».

Таблиця 13 (Продовження)
Україна в оцінці рейтингу та індексу корупції компанії
«Transparency International» 2011–2021 рр.

Рік моніторингу	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Індекс корупції	2,3*	26	25	26	27	29	30	32	30	33	32
Місце в рейтингу	152	144	144	142	130	131	130	120	126	117	122

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Transparency International».

*Індекс корупції у 1995–2011 рр. оцінювався компанією «Transparency International» за зростаючою десятибальною шкалою від 0 (максимальний рівень корупції) до 10 (відсутність корупції), а з 2012 р. за стобальною шкалою – від 0 (максимальний рівень корупції) до 100 (відсутність корупції).

Таким чином, проведений аналіз показує, що за весь період досліджень, здійснюваних компанією «Freedom House», індекс корупції був досить високим та не опускався нижче показника 5,75 балів. Утім, введення антикорупційних інституцій, починаючи з 2015 р., так і не дозволило хоч якось помітно знизити цей негативний показник. Найбільш негативний індекс української корупції (6 балів) згідно з даними компанії «Freedom House», припадає на 2001–2002 рр. коли відбувалося прискорення олігархізації економіки, що й породило масштабну корупцію у вищих ешелонах влади. Більше того, тривав процес поширення дрібної корупції, яка сприймалася в українському суспільстві як цілком звичайне явище. Другий піковий індекс корупції (6,25 балів), згідно з розвідками цієї компанії, припав на 2014 рр., що збігається зі зміцненням позиції олігархічного оточення В. Януковича. Ухвалення низки антикорупційних законів та стратегій боротьби з корупцією не відповідало європейським стандартам та було лиш невдалою імітацією антикорупційних заходів. Високий рівень корупції в Україні

став найбільшою перепоною для надходження інвестицій у державу. Зрештою, третій пік рівня індексу корупції (6 балів) в Україні, за висновками «*Freedom House*», припав на період 2015–2016 рр., що пов’язується вже, переважно, з методами правління режиму В. Януковича (таблиця 12).

Ще одна компанія, яка спеціалізується виключно на дослідженні стану корупції в світі – «*Transparency International*», найкращий індекс (33 бали) стану корупції в Україні презентує у 2020 р., чим поставила нашу державу на 117-те місце. Покращення рівня індексу корупції було пов’язане з початком діяльності антикорупційних органів, початком електронного декларування чиновників та кандидатів на посади держслужбовців, а також проведенням державних закупівель через онлайн-систему *ProZorro*, яка дає змогу зменшити рівень корупції через руйнування системи так званих відкатів.

Усе ж таки недостатня рішучість влади у боротьбі з корупцією у 2021 р., на що наклалася пандемія COVID-19, спричинила падіння рейтингу та рівня індексу в оцінці стану корупції в Україні. Так, згідно з аналітичною доповіддю компанії «*Transparency International*» Україна у 2021 р. посіла 122-ге місце (зі 180 можливих) у цьому рейтингу, втративши шість позицій, порівняно з попереднім роком (у 2020 р. Україна посіла 117-те місце). Водночас, в індексі оцінки корупції Україна також перемістилася у 2021 р. на одну позицію вниз, набравши 32 бали зі 100 можливих (таблиця 13). Україна у рейтингу та стану корупції у 2021 р. опинилася поряд з такими надто корумпованими державами, як Свазіленд, Замбія, Габон та Мексика, що лише підтверджує високий рівень корумпованості українських владних та суспільних інституцій.

РОЗДІЛ 10

ЗАГАЛЬНИЙ ІНДЕКС ТА МІСЦЕ УКРАЇНИ У СВІТОВОМУ РЕЙТИНГУ ДЕМОКРАТІЇ

Найважливішим у аналізі нинішнього розвитку України є, звісно, загальний індекс стану її демократії, який формується у вигляді підсумкової оцінки на основі визначення середнього арифметичного всіх критеріїв, розглянутих у попередніх розділах. Слід зазначити, що зі здобуттям незалежності Україні пропонувалося провести значну роботу щодо консолідації інститутів стабільного демократичного суспільства, передусім у сфері належного забезпечення функціонування політики, економіки та підтримки громадянських прав і свобод. Політичне правління в Україні відрізняється транзитом переходу від авторитарного режиму до демократії, про що свідчать її рейтинги демократії останнього десятиліття. Вкотре відзначалася поява таких небезпечних для розвитку демократії тенденцій, як зростання авторитаризму президентської влади, залякування опозиції та надмірне співробітництво з ФПГ, котрі дедалі посилювали вплив на політико-економічне життя країни¹.

На межі 1990-х – 2000-х рр. відбувся занепад демократії в Україні, адже щодо неї сформувався своєрідний стереотип корумпованої та відсталोї країни з відсутністю усталених інститутів демократії. Таке сприйняття було сформоване передусім через серію політичних та корупційних скандалів за стійкої підозри причетності до них тодішнього президента Л. Кучми². Події осені 2004 р., пов'язані з виборами Президента України, які дістали назву Помаранчевої революції, загалом вплинули на зростання рейтингів та індексів України в показниках демократії. Упродовж 1999–2001 рр. загальний індекс демократії, у дослідженнях компанії «*Freedom House*», згідно з її щорічною доповіддю «*Nation in Transit*»,

¹Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2003. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

²Clover C. The Ousting of Ukraine's Prime Minister Is Likely to be Followed by a New Power Struggle. *Financial Times*. 2000. 27th April. URL: <https://www.ft.com/>.

знизився із 4,63 до 4,71 балів (таблиця 14)³. У подальші роки, аж до 2004 р., відповідно до вказаного звіту індекс демократії в Україні і далі знижувався до рівня 4,88 балів⁴. І власне після Помаранчевої революції, як засвідчують дослідження компанії «Freedom House» та її щорічна доповідь «*Nation in Transit*», цей індекс починав поступово підвищуватися до 4,25 балів. Черговий спад рівня індексу української демократії – з 4,39 до 4,93 балів – відбувся за президентства В. Януковича упродовж 2010–2014 рр. Після Революції Гідності цей показник дещо покращився – до 4,61 у 2017 р. (таблиця 14)⁵.

Дещо інша картина в індексі оцінювання демократії простежується в щорічній аналітичній доповіді «*Freedom in the World*» компанії «Freedom House». Так, у 1996–2000 рр. загальний індекс демократії в Україні знизився з 3,5 до 4 балів. При цьому тенденція до зниження такого критерія визначення індексу демократії, як «політичні права», простежується з 2000 р. – рік убивства журналіста Г. Гонгадзе та розгортання в подальші роки «касетного скандалу», пов'язаного з цією подією. Тож, у цей період політичний режим в Україні був визначений як частково вільна демократія⁶. Зміна ситуації з індексом демократії, згідно з доповіддю «*Freedom in the World*», проглядалася упродовж 2005–2010 рр., на оцінку якої також вплинули результати Помаранчевої революції в період президентства В. Ющенко. Так, у цей час індекс демократії в Україні зріс від 4,3 до 3,2 балів. Водночас Україна в цей період була визначена як країна вільної демократії, чого більше так і не вдалося досягнути як у попередні, так і подальші роки за весь період незалежності (таблиця 15)⁷.

³Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2003. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

⁴Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2005. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff1350.html>.

⁵Freedom House: Nations in Transit 2017 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/58f74fd1f.html>.

⁶Freedom in the World the Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties 1999–2000. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_1999-2000_complete_book.pdf.

⁷Freedom in the World 2010 The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-03/FIW_2010_Complete_Book_Scan.pdf.

Таблиця 14

Україна в оцінці індексу демократії компанії «Freedom House» згідно зі щорічною доповіддю «Nation in Transit» у 1997–2021 рр.*

Рік моніторингу	1997	1998	1999	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Загальний індекс демократії	н/д	н/д	4,63	4,71	4,92	4,71	4,88	4,50	4,21	4,25	4,25	4,39
Рік моніторингу	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019**	2020	2021
Загальний індекс демократії	4,39	4,61	4,82	4,86	4,93	4,75	4,68	4,61	4,64	3,36	3,39	3,36

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Freedom House».

*У 2000 р. дослідження оцінки рівня демократії в Україні компанією «Freedom House» не проводилось.

**У 2019 р. компанія «Freedom House» започаткувала нову методика оцінювання індексу демократії в зростаючому порядковому відліку – від 1 до 7 балів. До цього часу таке оцінювання здійснювалося у зворотному (спадаючому) діапазоні – від 7 до 1 бала, саме тому у даних таблиці простежується суттєва різниця в оцінюванні індексу демократії.

Починаючи з 2005 р. компанія «Freedom House» досліджує також і стан демократії у форматі інтегрованого відсотка. Найвищим в Україні був відсоток демократії (46%) у 2006–2008 рр., що корелюється з періодом показників високого її індексу в аналізі цієї компанії, це було пов'язано зі здобутками Помаранчевої революції. Найнижчий показник відсотка демократії припадає на 2014 р. (35%). І пов'язаний він з посиленням авторитаризму адміністрації В. Януковича та наростанням впливу його корумпованого оточення, що, власне, й стало однією з ключових причин Революції Гідності (таблиця 15).

Таблиця 15

**Відсоток демократії в Україні згідно з дослідженнями
компанії «Freedom House» у 2005–2021 рр.**

Рік моніторингу	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Відсоток демократії	42*	46	46	46	43	43	40	36	36	35	38	39	40	39	39	40	39

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Freedom House».

*Оцінювання відсотку демократії здійснюється компанією «Freedom House» в діапазоні – від 0% до 100%.

У 2006 р., відтоді як компанія «The Economist Intelligence Unit» розпочала свою аналітичну діяльність щодо визначення рейтингу демократизації країн, Україна посіла 52-ге місце із 167 країн з індексом 6,94 балів, опинившись серед групи держав, схарактеризованих як режими з неповною демократією. У 2008 р. індекс демократії України залишався незмінним з 2006 р., будучи на рівні 6,94 балів (таблиця 16). Упродовж 2006–2008 рр. Україна демонструвала помірне погіршення показників демократії та лишалася поряд з Молдовою єдиною, хоча й неповною демократією на пострадянському просторі⁸.

Натомість нова демократична коаліція виявилася корумпованою та некомпетентною, що дозволило В. Януковичу в чесних і прозорих виборах взяти реванш і здобути перемогу в 2010 р. Зі зміною влади Українська держава, за даними «The Economist Intelligence Unit», вперше різко опустилася у рейтингу демократії, порівняно з 2008 р., на цілих чотирнадцять позицій, посівши при цьому 67-ме місце із 167 можливих (таблиця 16)⁹. Адміністрація В. Януковича, розширивши повноваження президента, демон-

⁸The Economist: Democracy Index 2008. Economist Intelligence Unit's. URL: <https://graphics.eiu.com/PDF/Democracy%20Index%202008.pdf>.

⁹Global Democracy has Another Bad Year. But Popular Protests Show Potential for Democratic Renewal. *The Economist*. 22th January 2020. URL: <https://www.economist.com/graphic-detail/2020/01/22/global-democracy-has-another-bad-year>.

струвала тенденції переходу до авторитарних методів правління, чим перекреслила демократичні здобутки Помаранчевої революції. Так, у 2010 р., за даними «*The Economist Intelligence Unit*», Україна мала індекс демократії на рівні 6,94 балів, а вже наступного року простежувалася різка зміна тенденції в бік розмивання паростків демократії (таблиця 16)¹⁰.

Чимдалі спостерігалася тенденція тиску Адміністрації Президента В. Януковича на свободу преси. Почастішали переслідування політичних опонентів, простежувалося згорання демократичності електоральних процесів та зниження активності громадянського суспільства. Відтак, згідно з дослідженнями компанії «*The Economist Intelligence Unit*», уже на 2011 р. Україна у світовому рейтингу демократії опустилася на 79-ту позначку, маючи при цьому індекс 5,94 балів, що означало перехід України в групу країн з перехідним (гібридним) режимом (таблиця 19)¹¹.

Якщо Україні, згідно з аналітикою компанії «*The Economist Intelligence Unit*», після переходу до групи країн з гібридними режимами вдавалося два роки поспіль утримувати перше місце у ній, то у 2013 р. вона перемістилася вже на дев'яту позицію¹². Організацією «*Freedom House*» Україна не визнавалася повноцінною демократією, а її режим також характеризувався як гібридний, починаючи з 1995 р. – відтоді, як ця організація почала проводити дослідження рівня глобальної демократії¹³. Країни з гібридним режимом (частково вільною демократією) є такими, у яких регулярно спостерігаються непрямі порушення на виборах, що перешко-

¹⁰The Economist: Democracy Index 2010. Democracy in retreat. A report from the Economist Intelligence Unit. URL: https://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf

¹¹Место независимой Украины в индексах развития. URL: <https://ru.slovoidil.o.ua/2020/08/24/infografika/obshhestvo/mesto-nezavisimoj-ukrainy-indeksax-razvitiya>.

¹²The Economist: Democracy Index 2013. Democracy in limbo A report from The Economist Intelligence Unit. URL: http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy_Index_2013_WEB-2.pdf&mode=wp&campaignid=Democracy0814.

¹³Романюк І. А. Походження демократії як чинник усталення демократичних режимів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2010. № 885. Вип. 16. С. 60.

джають визнанню їх чесними та вільними. В цих державах часто уряд чинить тиск на політичних опонентів, відсутня незалежна судова система, значно поширена корупція, наявні переслідування та тиск на ЗМІ, відсутнє повноцінне верховенство права, тут недоліки у сферах розвитку політичної культури більш виражені, ніж у неповних демократіях, спостерігається низький рівень участі в політиці, залишаються невирішеними проблеми у функціонуванні системи управління¹⁴.

У 2014 р. індекс демократії України, за даними компанії «Freedom House» (згідно з доповіддю «Nation in Transit»), був на рівні 4,93 балів, що стало найнижчим на той період, порівняно з попереднім десятиліттям, та було наслідком авторитарного президентства В. Януковича (таблиця 19)¹⁵. Відповідно до іншої щорічної доповіді «Freedom in the World» цієї ж компанії рівень індексу демократії в Україні упродовж 2010–2014 рр. знизився з 3,2 до 3,5 балів (відповідно до семибальної спадаючої шкали оцінювання) (таблиця 17). Згідно зі стобальною (зростаючою) шкалою індексування, яку використовувала ця компанія у своїй доповіді «Freedom in the World», індекс демократії у 2014 р. становив 55 балів, що було найнижчим показником за 2014–2021 рр. – увесь останній період, коли компанія користувалася стобальною шкалою оцінювання стану демократії в Україні (таблиця 18)¹⁶.

Згідно з дослідженнями «The Economist Intelligence Unit» Україна посіла у 2014 р. 92-ге місце у загальному рейтингу (погіршивши при цьому позиції у групі країн з гібридними режимами) та набрала лише 5,42 балів у визначенні індексу демократії (таблиця 19)¹⁷.

¹⁴The Economist: Democracy Index 2015. Democracy in an age of anxiety. URL: <https://www.yabiladi.com/img/content/EIU-Democracy-Index-2015.pdf>.

¹⁵Freedom House: Nations in Transit 2015 –Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/55929ef224.html>.

¹⁶Freedom in the World 2014 The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties. URL: [https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020 02/Freedom_in_the_World_2014_complete_book.pdf](https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020%20Freedom_in_the_World_2014_complete_book.pdf).

¹⁷The Economist: Democracy Index 2014. Democracy and its discontents. A report from The Economist Intelligence Unit. URL: <https://www.sudestada.com.uy/Content/Articles/421a313a-d58f-462e-9b24-2504a37f6b56/Democracy-index-2014.pdf>.

Така ситуація частково була викликана російською агресією та некомпетентністю деяких нових (позасистемних) українських політиків.

Починаючи з 2016 р. ми відстежували рейтинг України серед країн перехідної демократії, куди, як уже зазначалось, увійшли країни постсоціалістичного простору, що свого часу перебували в складі СРСР, а також його колишні сателіти – країни Центрально- та Південно-Східної Європи. У 2016–2017 рр. Україна, згідно з даними компанії «*Freedom House*», посіла 18-те місце серед 29 країн транзитивної демократії, що характеризувало її як «серединну» країну у цьому рейтингу. Україна в рейтинговому списку тих років розмістилася поряд з такими країнами, як Грузія та Молдова. Упродовж 2018–2019 рр. Україна завдяки помітним демократичним перетворенням, зокрема завдяки створенню антикорупційних інституцій та проведенню демократичних президентських виборів, перемістилася з 18-го на 16-те місце та опинилася серед таких країн, як Боснія і Герцеговина та Грузія (таблиця 16)¹⁸.

Таблиця 16

Україна в рейтингу 29 країн транзитивної демократії у 2016–2021 рр.*, складеному компанією «*Freedom House*»

Рік моніторингу	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Місце в рейтингу	18	18	17	16	16	17

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «*Freedom House*».

*Рейтинг транзитивних країн за рівнем розвитку демократії компанія «*Freedom House*» почала складати лише починаючи з 2016 р., до цього часу всі країни з їх індексацією демократичного розвитку нотувалися в алфавітному порядку.

¹⁸Freedom House: Nations in Transit 2018 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/5b3cc262a.html>.

У 2015 р., за даними «*The Economist Intelligence Unit*», Україна все ж вдалося піднятися на чотири позиції та посісти 88-ме місце у світовому рейтингу демократії й набрати при цьому 5,70 балів (таблиця 19). Відзначався на рівні індексу демократії і вплив реформи з децентралізації на припинення вогню на Донбасі в контексті проведення Мінських переговорів. Хоча Віденська комісія й схвалила конституційні зміни в Україні, організація влади в державі залишалася досить централізованою. Також реформа, спрямована на децентралізацію влади, фактично зупинилася, оскільки український уряд був невпевнений у підтримці її конституційною більшістю у парламенті¹⁹. Тому питання щодо визначення статусу ОРДЛО залишалось суперечливим та відрізнялось своєю невизначеністю. У 2016 р., згідно з даними «*The Economist Intelligence Unit*», Україна втратила ще одну позицію в світовому рейтингу демократії та посіла десяту сходинку серед країн з недосконалою демократією (таблиця 19)²⁰. Було відзначено, що на тлі політичного опору антикорупційним реформам Україна у 2018 р. рухалася в негативному напрямі та мала високий ризик перетворитися на авторитарну державу. Згідно з висновками компанії «*Freedom House*» та її доповіддю «*Nation in Transit*» демократичні показники погіршилися з часів Революції Гідності 2014 р., а індексована демократична оцінка України на 2018 р. становила 4,64 балів (таблиця 14)²¹. В той же час, згідно з доповіддю «*Freedom in the World*» зазначеної компанії індекс стану демократії в Україні на 2018 р. був оцінений на рівні 3 бали (за семибальною шкалою у порядку спадання) та 62 бали за стобальною шкалою (у порядку зростання), що було одним із найвищих показників за часи української незалежності, відповідно із вказаною щорічною доповіддю. Все ж Україна

¹⁹The Economist: Democracy Index 2015. Democracy in an age of anxiety. URL: <https://www.yabiladi.com/img/content/EIU-Democracy-Index-2015.pdf>.

²⁰The Economist: Democracy Index 2016. Revenge of the «deplorables». URL: <http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy-Index-2016.pdf&mode=wp&campaignid=DemocracyIndex2016>.

²¹Савчук Т. Freedom House: погіршення демократичних показників в Україні та сутінки путінізму. *Радіо Свобода*. 2018. 11 квітня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29156623.html>.

залишилась у категорії країн, що були оцінені як частково вільні демократії (таблиці 17, 18)²².

Покращення ситуації з демократизацією державних інституцій в Україні простежується з 2019 р. Саме цього року Україна піднялася в індексованому рейтингу демократії відразу на кілька сходинок. Зокрема, за рейтингом, складеним корпорацією «*The Economist Intelligence Unit*», Україна у 2019 р. посіла 78-ме місце із 167 країн в загальному щорічному рейтингу, отримавши при цьому індекс у 5,90 балів із 10 можливих, однак зберігши статус гібридної демократії та розмістившись поряд з Албанією та Північною Македонією (таблиця 16). Загалом Україна піднялася у рейтингу демократії на шість пунктів, порівняно з попереднім роком, що було пов'язано з проведенням антикорупційних реформ та впровадженням діяльності антикорупційних інституцій на кшталт НАБУ.

Таблиця 17

Україна в оцінці індексу демократії компанії «Freedom House» згідно зі щорічною доповіддю «Freedom in the World» у 1996–2021 рр.

Рік моніторингу	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Політичні права	3	3	3	3	4	4	4	4	4	4	3	3	3
Громадянські свободи	4	4	4	4	4	4	4	4	4	3	2	2	2
Загальний індекс свободи	3,5	3,5	3,5	3,5	4,0	4,0	4,0	4,0	4,0	4,3	3,2	3,2	3,2
Статус у рейтингу демократії	*ч/в	ч/в	ч/в	ч/в	ч/в	ч/в	ч/в	ч/в	ч/в	ч/в	**в	в	в

²²Freedom in the World 2018. The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties. URL: <https://rowman.com/ISBN/9781538112021/Freedom-in-the-World-2018-The-Annual-Survey-of-Political-Rights-and-Civil-Liberties>.

Продовження таблиці 17

Рік моніторингу	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Політичні права	3	3	3	3	4	4	3	3	3	3	3	3	3
Громадянські свободи	2	2	3	4	3	3	3	3	3	3	4	3	4
Загальний індекс свободи	3,2	3,2	3,3	3,5	3,5	3,5	3,0	3,0	3,0	3,0	3,5	3,0	3,5
Статус у рейтингу демократії	в	в	ч/в	ч/в	ч/в	ч/в	ч/в	ч/в	ч/в	ч/в	ч/в	ч/в	ч/в

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «Freedom House».

Оцінювання індексу демократії компанією «Freedom House» здійснюється за семибальною шкалою у зворотному відліку від 7 (найнижчий показник) до 1 (найвищий показник).

*ч/в – частково вільна демократія.

**в – вільна демократія.

Таблиця 18

**Україна в оцінці індексу демократії компанії «Freedom House»
згідно зі щорічною доповіддю «Freedom in the World»
у 2014–2022 рр.**

Рік моніторингу	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Політичні права	20	25	25	25	26	26	27	26	26
Громадянські свободи	35	37	36	36	36	34	35	34	35
Загальний індекс свободи	55*	62	61	61	62	60	62	60	61
Статус у рейтингу демократії	**ч/в	ч/в	ч/в	ч/в	ч/в	ч/в	ч/в	ч/в	ч/в

*У 2014 р. компанія «Freedom House» поступово почала переходити у світовому оцінюванні демократії зі семибальної до стобальної шкали індексу (від 1 до 100 балів), зберігаючи при цьому паралельний підрахунок за семибальним оцінюванням.

**ч/в – частково вільна демократія.

Таблиця 19

Україна в оцінці індексу та світовому рейтингу демократії компанії «The Economist Intelligence Unit» у 2006–2021 рр.

Рік моніторингу	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Індекс демократії	6,94*	–	6,94	–	6,30	5,94	5,91	5,84	5,42	5,70	5,70	5,69	5,69	5,90	5,81	5,57
Місце в світовому рейтингу демократії	52	–	53	–	67	79	80	85	92	88	86	83	84	78	79	86

Джерело: складено автором на основі даних аналізу компанії «The Economist Intelligence Unit».

*Оцінювання індексу демократії компанією «The Economist Intelligence Unit» здійснюється за десятибальною шкалою – в зростаючому діапазоні від 1 до 10 балів.

Враховуючи аналітичні показники індексу «The Economist Intelligence Unit», Україна на 2019 р. посіла друге місце у групі країн з перехідними режимами – поряд з групою країн з гібридними режимами та групою країн з неповною демократією, в якій вона перебувала до 2011 р.²³. Отже, можемо спрогнозувати, якщо найближчими роками Україна збереже динаміку й тенденцію покращення демократичних показників, вона зможе здійснити перехід до групи країн з неповною демократією згідно з рейтингом компанії «The Economist Intelligence Unit». При всьому збереженні оптимізму маємо розуміння, що транзит України до групи держав з повноцінною демократією (на кшталт західних демократій) поки що залишається питанням віддаленої перспективи, тим паче в умовах повномасштабної російської агресії.

Варто відзначити, що згідно з аналізом «Freedom House» демократичний рейтинг України у 2020 р. зріс порівняно з попереднім роком. Це пов'язано, передусім, з належно проведеними президентськими та парламентськими виборами у 2019 р. і мирною передачею влади. Згідно з доповіддю «Nation in Transit» на 2020 р.

²³The Economist: Democracy Index 2019. A Year of Democratic Setbacks and Popular Protest. URL: <http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy-Index-2019.pdf&mode=wp&campaignid=democracyindex2019>.

Україна в демократичному оцінюванні набрала індекс 3,39 балів та отримала 40% зі 100% в оцінці стану та розвитку демократії (таблиця 14, 15). У загальному рейтингу так званих постсоціалістичних (транзитивних) країн Україна у 2020 р. посіла 16-те місце із 29 можливих, зайнявши позицію поряд з Північною Македонією та Боснією і Герцеговиною і випередивши при цьому на одну позицію Грузію (таблиця 16). Загалом на 2020 р. Україна, згідно з оцінкою «Freedom House», опинилася серед десяти режимів постсоціалістичного простору, визначених як гібридні²⁴.

У наступному – 2021 р. ситуація щодо України в загальних оцінках демократії, за даними компанії «Freedom House» та її доповіді «Nation in Transit», дещо змінилася. Зокрема, щодо рівня індексу демократичного оцінювання, порівняно з попереднім роком, то він дещо знизився і становив – 3,36 балів, також знизився і відсоток в оцінці стану та розвитку демократії, порівняно з попереднім роком, на одну одиницю – становивши 39% зі 100% можливих (таблиця 14, 15). Тим часом, у загальному рейтингу 29 постсоціалістичних країн Україна, порівняно з попереднім роком, перемістилася нижче – із 16-го на 17-те місце, залишившись при цьому поряд з такими країнами, як Північна Македонія та Боснія і Герцеговина, знову опинившись на один рейтинговий рядок вище за Грузію (таблиця 16)²⁵. Приблизно така ж сама ситуація з індексуванням демократії простежується і в щорічній доповіді «Freedom in the World» компанії «Freedom House». Так, у 2018–2021 рр. рівень індексу демократії в Україні знизився з 3 до 3,5 балів (за семибальною спадаючою шкалою оцінювання) та з 62 до 60 балів (згідно зі столбальною зростаючою шкалою оцінювання), що частково пов'язуємо з російською гібридною агресією та, більшою мірою, з уповільненням динаміки здійснення ліберально-демократичних реформ (таблиця 17, 18)²⁶.

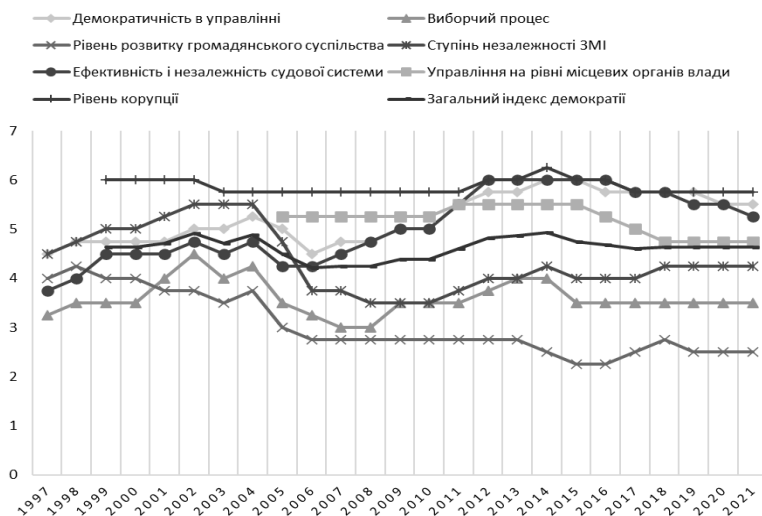
Зниження індексу та рейтингового рівня демократії демонструє і дослідження компанії «The Economist Intelligence Unit».

²⁴Freedom House: Nations in Transit 2020. Dropping the Democratic Facade. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf.

²⁵Freedom House: Nations in Transit 2021 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2021>.

²⁶Freedom in The World 2021. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2021>.

Так, у 2021 р. рівень індексу демократії в Україні, порівняно з попереднім роком, знизився з 5,81 до 5,57 балів. Також за даними цієї компанії Україна опустилася в рейтингу демократії – зі 79-го на 86-те місце, втративши таким чином сім позицій та розмістившись поряд з такими країнами, як Мексика та Сенегал²⁷. Разом з тим, Україна у 2021 р. залишилася серед десяти режимів пост-соціалістичного простору, визначених як гібридні. Тим не менш, варто відзначити, що попри так звану гібридність свого демократичного режиму Україна все ж зберігає лідерство у рейтингу серед країн пострадянських держав, за винятком країн Балтії, які є членами ЄС. Загалом же, ці показники в цілому об'єктивно відображають зниження рівня поступу в демократичних перетвореннях в Україні, оскільки відображують практично всі критерії визначення демократії, про що йшлося в попередніх розділах.

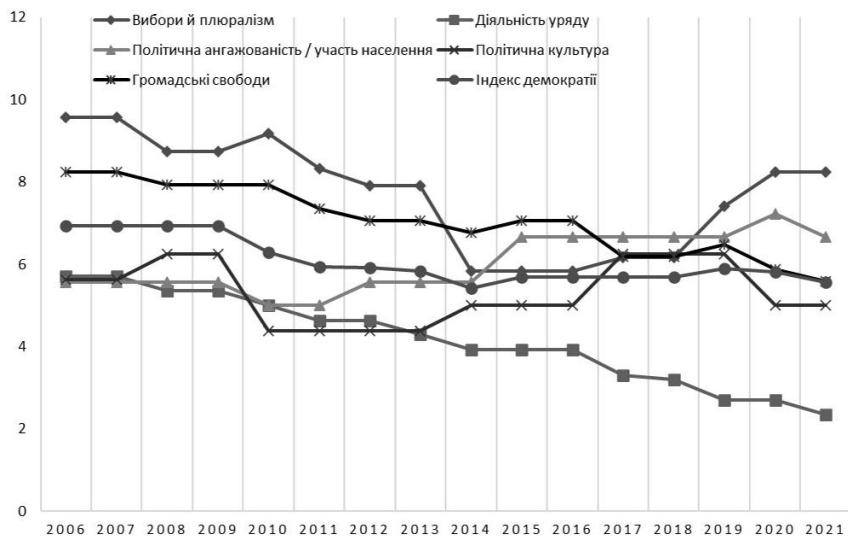
Графік укладено автором

Рис. 1. Динаміка зміни індексу критеріїв демократії в Україні згідно зі щорічною доповіддю «Nation in Transit» компанії «Freedom House» у 1997–2021 рр.

²⁷The Economist: Democracy Index 2021. The China challenge. URL: <https://nonews.co/wp-content/uploads/2022/02/DI2021.pdf>.

Отже, можемо спостерігати вплив різних критеріїв на загальний індекс стану демократії в Україні, визначений компанією «Freedom House». Нагадаємо, упродовж 1997–2018 рр. компанія використовувала значення індексу через сходження від 7 балів (найгірший показник індексу) до 1 бала (найкращий показник індексу). Тому, як видно з графіка (рис. 1), найбільш проблемні критерії демократії мають найвищий показник. Взявши до уваги всі сім критеріїв стану демократії, доходимо висновку, що найбільш негативний індекс має стабільно високий рівень корупції, який демонструє такі показники упродовж 1997–2016 рр. та досягнув свого піку (6,25 балів) у 2014 р. І лише в 2017–2021 рр. спостерігаємо певні зрушення у плані зниження негативного індексу корупції у зв'язку з впровадженням державних механізмів з антикорупційних заходів. Така ситуація прямо засвідчує те, що основним критерієм визначення індексу та стану демократії є саме корупція, лінійність і крива якої, як видно з графіка (рис. 1), в цілому корелюється з показником кривої загального індексу демократії. Високий негативний індекс демонструє й ефективність судової системи, різкий стрибок кривої якого простежуємо з 2005 (4,25 балів) до 2015 (6 балів). Зрештою, фактично повторює цю траєкторію графіка й такий критерій, як демократичність в управлінні, пік негативного показника індексу (6 балів) якого припадає на 2014–2015 рр. Найбільш позитивним виявився критерій розвитку громадянського суспільства, що упродовж 2006–2013 рр. демонстрував стійку стабільність – на рівні 2,75 балів, а впродовж 2015–2016 рр. його індекс становив 2,25 балів, що є найкращим показником лінійності й кривизни графіка, порівняно з усіма іншими критеріями демократії. Тому саме громадянське суспільство може вважатися рушієм демократичних трансформацій в Україні упродовж усього періоду її незалежності.

Компанія «The Economist Intelligence Unit» бере за основу п'ять критеріїв впливу на стан демократії.

Графік укладено автором

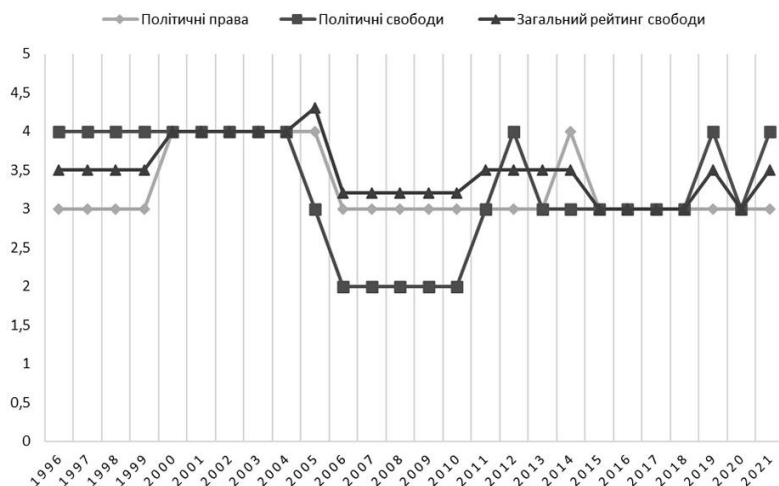
Рис. 2. Динаміка зміни індексу критеріїв демократії в Україні згідно з оцінюванням компанії «The Economist Intelligence Unit» у 2006–2021 рр.

Найвищий показник індексу мав серед інших виборчий плюралізм, що на 2010 р. отримав 9,58 балів – найбільше серед решти критеріїв. Після падіння кривої цього критерію до 5,83 балів у 2014–2016 рр. вона знову зросла до 8,25 балів у 2020 р. (рис. 2). Доволі високий коефіцієнт демонструє й такий критерій, як громадянські свободи, що на 2006–2007 рр. отримав 8,24 балів та став одним із ключових у формуванні показників індексу демократії. Найбільшою хвилеподібністю вирізняється крива такого критерію, як політична культура, що зазнала спаду індексу в 2010–2013 рр. до 4,38 балів, утім, в 2017–2019 рр. індекс утримувався на рівні 6,47. Власне, саме громадянські свободи й політична культура є ключовими критеріями формування демократії, як видно з графіка, адже прикметно, що пряма графіку індексу демократії та політичної культури зійшлися у точці 2017–2018 рр. (на рівні 6,18 балів) як періоду, що став одним із вирішальних у формуванні демократії й української державності загалом. Отже, як видно з

графіка, індекс демократії у 2006–2021 рр., згідно з даними компанії «*The Economist Intelligence Unit*», демонструє найбільший рівень стабільності під впливом хвилеподібності індексів інших її критеріїв. Адже в зазначений період індекс демократії змінився у бік зниження лише з 6,94 до 5,57 балів.

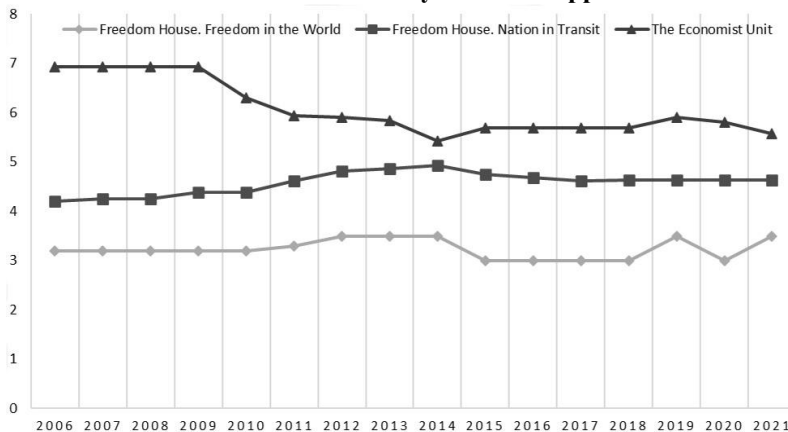
Якщо виходити з динаміки індексу демократії, поданого у доповіді «*Freedom in the World*», яку щорічно презентує компанія «*Freedom House*», то варто зазначити, що у 2000–2004 рр. всі три показники – політичні права, політичні свободи та загальний рейтинг демократії зійшлися в одній точці перетину на рівні індексу 4 бали. Такий показник був найнижчим за всі роки незалежності України та пов'язаний з авторитарними політичними проявами за часів президентства Л. Кучми. Останнє, зокрема, підтверджувалося численними внутрішньополітичними та міжнародними скандалами, про що йшлося вище. Найвищі індекси демократії (3,2 балів), а також політичних прав (3 бали) та політичних свобод (2 бали) простежуються упродовж 2006–2010 р., що безпосередньо пов'язано зі здобутками Помаранчевої революції 2004 р. У подальші роки простежується стрибкоподібний спад індексу всіх трьох критеріїв демократії до рівня індексу 3 та 3,5 балів, що безпосередньо пов'язано з режимом В. Януковичем та його відкочуванням до авторитарних методів. Повторне подібне падіння індексу до такого рівня відбулося у 2019–2021 рр., що пов'язано з гібридною війною Росії проти України, яка загальмувала динаміку демократичного поступу в Україні. Разом з тим, точкою нового перетину індексу всіх трьох критеріїв демократії (на рівні 3 балів) став період 2015–2018 рр. (рис. 3).

Якщо говорити про порівняльний аналіз визначення трьох аналітичних річних звітів компаній «*Freedom House*» та компанії «*The Economist Intelligence Unit*», то попри використання ними різної методики можна дійти висновку, що точкою згортання динаміки процесів демократизації в Україні став 2014 р. – переддень та процеси, які були пов'язані з Революцією Гідності, після якої індекс демократії в Україні почав покращуватись, однак він так і не повернувся до рівня 2006–2009 рр., коли динаміка зростання індексу демократії був пов'язаний зі здобутками тієї ж таки Помаранчевої революції, заслуги якої пов'язують із подоланням ознак авторитаризму періоду другого президентського терміну Л. Кучми (рис. 4).

Графік укладено автором

Рис. 3. Динаміка зміни індексу демократії в Україні згідно зі щорічною доповіддю «Freedom in the World» компанії «Freedom House» у 1996–2021 рр.

Графік укладено автором

Рис. 4. Динаміка зміни індексу демократії в Україні згідно щорічних доповідей «Freedom in the World» та «Nation in Transit» компанії «Freedom House», а також динаміка зміни індексу демократії в Україні згідно з оцінюванням компанії «The Economist Intelligence Unit».

ВИСНОВКИ

Уже понад тридцять років від часу здобуття незалежності Україна «зависла» в стані транзиту від авторитаризму до повноцінної демократії. Крах СРСР дав Україні історичний шанс стати на шлях демократичного розвитку та порівняно швидко потрапити до групи країн з розвинутою демократією. Однак уповільнення демократичних реформ та наростання тенденцій корупції на державному рівні у другій половині 1990-х рр. значно ускладнило шлях України до входження до клубу демократично розвинених країн з високим індексом та рейтингом демократії. Негативний вплив на динаміку переходу України до категорії держав зі стійкою демократією справила й перманентна зовнішньополітична стратегія багатовекторності – маневрування між Росією та європейськими і євроатлантичними структурами.

Серед об'єктивних факторів уповільнення демократичного поступу України слід вважати тенденцію до зниження популярності цінностей ліберальної демократії у світі загалом. На цьому тлі набирає своєї популярності авторитаризм, адже кількість країн з таким режимом дедалі зростає. Так, у 2021 р. із 167 країн, представлених у рейтингу компанії «*The Economist Intelligence Unit*», 74 (на 2 країни менше, порівняно з попереднім роком) віднесено до таких, що мають ліберальну або електоральну демократію, а 34 (на 4 країни більше, порівняно з попереднім роком) охарактеризовані як країни з гібридним (перехідним) режимом, усі ж решта 59 (на 7 країн більше, порівняно з попереднім роком) є авторитарними державами. Дедалі більше утверджується стереотипна думка про здатність напівзакритих країн оперативніше справлятися з викликами глобалізації, на відміну від розвинених ліберальних демократій, і тим паче, слабких транзитивних держав. Прикладом переваги сильної держави у боротьбі з глобальними викликами може слугувати Китай, якому завдяки командно-адміністративній організації влади вдається оперативніше долати критичні ситуації, на кшталт боротьби з пандемією COVID-19. Тим часом Туреччина демонструє перевагу сильної держави у прискореній

модернізації економіки та нарощуванні зовнішньополітичного впливу як регіональна надпруга. Тож криза демократичних інституцій України частково проявляється ще й на загальному тлі нездатності сучасного Заходу впоратися з активізацією наступу авторитаризму, який прагне реваншу. Так, на горизонті знову маячить привид епохи авторитаризму, пік якого припадає на 30-ті рр. ХХ ст. – коли країни ліберальної демократії становили меншість на Європейському континенті.

За умов, у яких нині опинилася Україна, значно важче демократизувати політичні інституції, про що й засвідчують аналітичні звіти провідних спеціалізованих компаній, таких як «*Freedom House*» та «*The Economist Intelligence Unit*». Ці організації беруть до уваги такі ключові критерії визначення демократії, як демократичне управління державою, виборчий процес, громадянське суспільство, свобода ЗМІ, демократичне управління на місцевому рівні, структура й незалежність системи правосуддя, рівень корупції тощо. У ході проведення дослідження України було з'ясовано, що всі вказані критерії акумулюють у собі відчутні проблеми, які прямо й безпосередньо впливають на загальну картину стану української демократії.

Україні, як і низці пострадянських держав, не знайшлося місця ні в групі держав з неповною (недосконалою) демократією, ані з класичною ринковою економікою чи впевненою демократією. Тим не менш, значним поступом у транзиті від авторитаризму до демократії стало визнання експертними організаціями того, що Україна перетворилася на парламентсько-президентську республіку, у якій забезпечується черговість проведення багатопартійних виборів. Слід вказати на низку суб'єктивних причин, що стали перепорою у транзиті України до повноцінних ліберально-демократичних трансформацій. Адже на зламі 1990-х – 2000-х рр. український парламент так і не зміг виробити достатньо адекватних механізмів впливу на роботу уряду, зокрема, застосування вотуму недовіри, подолати практику призначення міністрів без парламентської згоди. Більше того, загальний контроль парламенту над виконавчою владою був переважно формальним, а президент міг звільнити прем'єр-міністра на власний розсуд. Рівень

довіри виборців до Верховної Ради України залишався вкрай низьким практично увесь період відновлення незалежності України. Такий стан речей став причиною зниження рейтингу та індексу стану демократії в Україні в оцінках усіх спеціалізованих компаній.

З відновленням державності унаслідок краху СРСР Україна не припиняла зберігати авторитарні інституції під новим становим каркасом президенталізму (конституційної моделі 1996 р.). Так, саме президент призначав керівників державної податкової адміністрації, митної служби, служби безпеки та інших державних структур. Також відсутність тривалий час парламентської більшості за надто розширених повноважень президента позбавляло урядову систему України стабільності. Отже, дедалі гостріше поставала проблема стримувань і противаг в українській системі державного управління, а президенталізм, як прямиий спадок інституту радянського генсека, став чи не ключовим гальмом в українському транзиті до повноцінної (стійкої) демократії.

Негативним фактором демократичного поступу України стало наростання корупційних та політичних скандалів в українській владі на початку 2000-х рр. Найбільш резонансного удару по демократії та свободі слова було завдано через так званий «касетний скандал», пов'язаний із вбивством журналіста Г. Гонгадзе, в організації якого багато хто підозрює тодішнього Президента України. Зміцнення авторитарних тенденцій в Україні супроводжувалося активним наступом на свободу слова – як один із ключових критеріїв визначення стану демократії в державі. Тоді звичним явищем для ЗМІ стали так звані «темники» (теми тижня) – неофіційні розпорядження, що надсилалися до провідних ЗМІ та інформангентств з вказівками й рекомендаціями щодо потрібного висвітлення поточних подій на ключових національних телевізійних каналах, радіостанціях та у друкованих ЗМІ. Дедалі потужнішим ставав контроль фінансово-промислових груп (ФПГ) над українськими медіа, які формували вигідний їм і владі політичний порядок денний. Усе більшого впливу на економіку держави справляли наближені до влади особи, що стало причиною формування олігархічного режиму і політико-економічного укладу

функціонування держави. Все це надто негативно відбивалося на стані демократії в Україні та її світових рейтингах.

Новим шансом для відновлення демократичного поступу стала так звана Помаранчева революція 2004 р., яка зумовила повернення до парламентсько-президентської моделі влади (змішаної республіки), подібної до інших країн Центрально-Східної Європи. Нова конституційна модель надавала повноваження Верховній Раді призначати Кабінет Міністрів після формування коаліції більшості. Завдяки цьому Україні вдалося значно просунути в світових рейтингах демократії та реально наблизитися до завершення демократичного транзиту в розряд країн усталеної демократії. Проте урядова криза 2005 р., зумовлена протистоянням Президента України та Кабінету Міністрів, негативно вплинула на процеси реформування політико-економічних державних інституцій та на боротьбу з корупцією. Така ситуація сприяла реставрації авторитаризму у 2010 р. та згорання здобутків Майдану 2004 р.

Перемога на президентських виборах В. Януковича у 2010 р. ознаменувала просування законодавства щодо зменшення незалежності судової влади та забезпечила сумнівні механізми зі скасування конституційних змін попередніх років. Україна повернулася до президенталізму (конституційної моделі 1996 р.). Різкому зниженню демократичного рейтингу України в світових демократичних рейтингах слугувало повернення тиску на ЗМІ та відновлення диктату ФПГ в сфері медіа. На загальний стан управління в країні та ситуацію з демократією вплинуло вибіркове переслідування політичних опонентів за прямої вказівки Президента України. Тим часом президент та його оточення вдавалися до кооперації інтересів з потужними ФПГ задля лобіювання власних політичних стратегій. Водночас, жодне важливе політичне рішення тоді не приймалося Кабінетом Міністрів або парламентом без схвалення президента.

Для означення нової кланово-олігархічної системи в Україні у політологічний обіг було навіть введено термін «Сім'я». До цієї групи входили найближчі родичі та найбільш віддані політичні соратники, які за свою лояльність отримували найвищі державні посади та доступ до фінансових потоків. Вибудовування прези-

дентом авторитарного режиму на онові особистих зав'язків зумовила формування та зміцнення негативних настроїв в українському суспільстві. Та найбільш антидемократичними кроком стала відмова тодішнього українського керівництва від європейського та євроатлантичного курсу держави. Така політика В. Януковича надто негативно вплинула на індекси та рейтинги України у світовій демократії. Більше того, вона стала каталізатором суспільного збурення та падіння його режиму унаслідок Революції Гідності.

Попри зусилля наступного президента П. Порошенка у напрямі прийняття нового антикорупційного законодавства, вжиття заходів щодо прозорості механізмів фінансування політичних партій та державних закупівель, запровадження нової антикорупційної політики через створення Національного антикорупційного бюро (НАБУ) та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП) так і не вдалося зламати олігархічну політико-економічну модель. Адже чинний тоді президент сам був представником ФПГ.

Не спостерігалось значного прогресу демократичних трансформацій також із приходом позасистемних політиків на чолі із В. Зеленським. Призначення нового уряду, запровадження реформування системи державного управління та реструктуризація низки міністерств і відомств не вплинули належним чином на підвищення рейтингу України в оцінках світової демократії, а разом з тим і транзиту держави до рівня повноцінної демократії.

Таким чином, Україні вже упродовж більше тридцяти років не вдається вийти зі стану антидемократичного анабіозу й піднятися у рейтингах до рівня усталеної демократії. Україна в рейтингах світової демократії переважно знаходиться в статусі «серединної держави», стабільно посідаючи 80–90-ті місця зі 180 держав світу. Більше того, згідно з оцінюванням компанії «*Freedom House*» у 2011–2014 рр. Україна здійснила транзит по низхідній траєкторії – від групи рейтингу країн з неповною (недосконалою) демократією до групи країн з перехідним (гібридним) режимом, в якій наразі залишається. Ще одна компанія «*The Economist Intelligence Unit*», що вивчає індекс демократії, за весь період своїх досліджень класифікує Україну як державу з перехідним режимом.

Отже, Україна наразі виступає як приклад держави з пост-комуністичним режимом, притаманним низці держав колишнього СРСР. Невисокий індекс демократії в Україні зумовлений, пересудім, високим рівнем корупції, недосконалим державним управлінням як на національному, так і локальному рівнях, порушенням громадянських прав і свобод, свободи ЗМІ та кризою судової системи. На низькі показники рейтингу демократії України впливала також і тривала відсутність прогресивних економічних та політичних реформ помножена на активізацію перманентного авторитаризму на місцевих рівнях, а також розбіжність політичних декларацій з реальними діями влади у боротьбі з корупцією. Потужним чинником тут став надмірний вплив ФПГ на політичні процеси в державі та її зовнішню політику.

Значним об'єктивним фактором уповільнення поступу України до повноцінної демократії є російська агресія, спрямована на політичну та економічну дестабілізацію Української держави, а також повну ліквідацію її суверенітету. Повномасштабна агресія Російської Федерації від 24 лютого 2022 р. прямо позначилася на українських рейтингах демократичності в управлінні, стані громадянського суспільства, свободи ЗМІ, свободи доступу до Інтернету тощо. Тож тенденція зміцнення авторитаризму є реальною загрозою для всіх без винятку світових ліберальних демократій. Саме тому перед Україною стоїть завдання стрімкого прискорення транзиту від гібридного демократичного режиму до повноцінної демократії. Найбільш оптимальним алгоритмом цієї траєкторії є активізація реалізації радикальних реформ у політико-економічній, соціальній та військовій сферах через призму боротьби з корупцією та мінімізації впливу ФПГ на політику України. Отже, Україна стала полем битви авторитарної (Росія, Китай) та демократичної парадигми (США, ЄС) майбутнього світоустрою. Результати цього зіткнення можуть визначати як зміцнення ліберальної демократії, так і подальшу траєкторію світу до усталеного тоталітаризму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Аналіз ключових проблем Закону України «Про вибори народних депутатів України». URL: <https://parlament.org.ua/2005/04/06/analiz-klyuchovih-problem-zakonu-ukrayi/>.

В Україні заблокують 59 сайтів, з них вісім новинних (Список). URL: <https://detector.media/rinok/article/174680/2020-02-12-v-ukraini-zablokuyut-59-saytiv-z-nykh-visim-novynnykh-spysok/>.

Вбивство Ігоря Александрова: чи час завершувати розслідування? *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2001/10/26/2984749/>.

Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации? *Полис*. 1999. № 1. С. 10–26.

Драчук С. Демократичний рейтинг України дещо зріс, але перед нею стоять виклики в дотриманні демократії – *Freedom House*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/freedom-house-nations-in-transit/30594646.html>.

Зроби свій фейсбук чистим: проєкт trollessua. URL: <https://internews.ua/opportunity/trolless?fbclid=IwAR1ZpyJbvTZnrTXDrVoX3TSBBIjFN5VRcb6-GJ-1IvdNdKo5jrdX6LPRjla>.

Коліушко І. Адміністративно-територіальну реформу громад можна провести на основі закону про добровільне об'єднання. *Український тиждень*. 2016. 23 червня. URL: <https://tyzhden.ua/News/168087>.

Індекс демократії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81_%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%97.

Каких украинских министров можно читать в Facebook. URL: <https://ain.ua/ru/2014/03/17/kakix-ukrainskix-ministrov-mozhno-chitat-v-facebook/>.

Клименко А. UkrLive vs Перший незалежний. Скільки каналів лишилося в Медведчука і чим вони різняться. URL: <https://detector.media/infospace/article/196338/2022-02-10-ukrlive-vs-pershyy-nezalezhnyy-skilky-kanaliv-lyshylosya-v-medvedchuka-i-chym-vony-riznyatsya/>.

Коваленко О., Жартовская М. До выборов осталось 166 дней. Порошенко работает с Facebook-блогерами. URL: <https://babel.ua/ru/texts/20534-vybory-v-detalyah-detel-1-poroshenko-i-facebook-lomy>.

Место независимой Украины в индексах развития. URL: <https://ru.slovoidilo.ua/2020/08/24/infografika/obshhestvo/mesto-nezavisimoj-ukrainy-indeksax-razvitiya>.

Місцеві вибори 2020. ЦВК: Офіційний портал. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm002pt001f01=695pt00_t001f01=695.html.

Припинена діяльність дев'ятьох адміністраторів антиукраїнських спільнот у соцмережі – СБУ. URL: <https://detector.media/infospace/article/142327/2018-11-05-prypynena-diyalnist-devyatokh-administratoriv-antyukrainskykh-spilnot-u-sotsmerezhi-sbu/>.

Рейтинг стран мира по уровню демократии. Информация об исследовании. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/democracy-index>.

Рішення про санкції було ухвалено після фіксації конкретних підстав для них, – Зеленський. URL: https://lb.ua/news/2021/02/03/476820_rishennya_pro_sanktsii_bulo_uhvaleno.html.

Романюк І. А. Походження демократії як чинник усталення демократичних режимів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2010. № 885. Вип. 16. С. 55–62.

Савчук Т. Freedom House: погіршення демократичних показників в Україні та сутінки путінізму. *Радіо Свобода*. 2018. 11 квітня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29156623.html>.

Свобода у світі 2020: Популярні запитання. URL: <https://freedomhouse.org/uk/reports/freedom-world/svoboda-u-sviti-2020-populyarni-zapitannya#A5>.

«Титушки» избіли журналіста «Вестей». *Обозреватель*. 2014. 19 лютого. URL: <https://news.obozrevatel.com/politics/18236-titushki-izbili-zhurnalista.htm>.

Украина поднялась в рейтинге демократии. *The Economist*. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/01/22/7238091/>.

Україна опинилася на 106-му місці в щорічному «Індексі свободи преси» міжнародної правозахисної організації «Репортери без кордонів». URL: <https://chytomo.com/ukraine-vtratyla-dev-iat-punktiv-v-indeksi-svobody-presy-rsf/>.

Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Т. Цимбал і Р. Корнута. Київ : Наш формат, 2019. 608 с.

Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке. Москва : Изд-во: «АСТ МОСКВА»; Изд-во «Хранитель», 2006. 220 с.

Хантингтон С. Третья волна: Демократизация в конце XX века / пер. с англ. Л. Ю. Панфиной. Москва : РОССПЭН, 2003. 365 с.

Центральна виборча комісія. URL: <https://www.cvk.gov.ua/>.

Червоненко В. Закон про дезінформацію: як влада хоче боротися з фейками, соцмережами і журналістами. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-51268503>.

Youtube заблокував сторінки 112, ZIK та NewsOne. Мінкульт подякував. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-56871506>.

Civil Society and the Crisis in Ukraine, OSCE. 2015. 4 March. URL: <http://www.osce.org/ukraine-smm/141046?download=true>.

Clover C. The Ousting of Ukraine's Prime Minister Is Likely to be Followed by a New Power Struggle. *Financial Times*. 2000. 27th April. URL: <https://www.ft.com/>.

Country Ratings and Status, 1973–2016 / Freedom in the World Comparative and Historical Data. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/report-types/freedom-world>.

Democracy Index 2017. Free speech under attack. *The Economist*. URL: http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy_Index_2017.pdf&mode=wp&campaignid=DemocracyIndex2017.

Democracy Index 2021: less than half the world lives in a democracy. URL: <https://www.economistgroup.com/group-news/economist-intelligence/democracy-index-2021-less-than-half-the-world-lives-in-a-democracy>.

Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/>.

Freedom House. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%80%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC_%D0%B3%D0%B0%D1%83%D0%B7.

Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2003. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>.

Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2005. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff1350.html>.

Freedom House: Nations in Transit – Ukraine 2006. URL: <https://www.refworld.org/country,,FREEHOU,,UKR,,473aff3d50,0.html>.

Freedom House: Nations in Transit 2001. Civil Society, Democracy and Markets in East Central Europe and the Newly Independent States. URL: <https://images.tandf.co.uk/common/jackets/agentjpg/978042933/9780429335327.jpg>.

Freedom House: Nations in Transit 2009 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4a55bb4537.html>.

Freedom House: Nations in Transit 2010 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4d53f02713.html>.

Freedom House: Nations in Transit 2011. URL: https://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/NIT-2011-Release_Booklet.pdf.

Freedom House: Nations in Transit 2012 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4fd5dd24c.html>.

Freedom House: Nations in Transit 2013 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/51c1680d27.html>.

Freedom House: Nations in Transit 2014 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/539ea59a3.html>.

Freedom House: Nations in Transit 2015 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/55929ef224.html>.

Freedom House: Nations in Transit 2016 – Ukraine. URL: <https://www.ecoi.net/de/dokument/1011468.html>.

Freedom House: Nations in Transit 2017 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/58f74fd1f.html>.

Freedom House: Nations in Transit 2018 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/5b3cc262a.html>.

Freedom House: Nations in Transit 2020 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2020>.

Freedom House: Nations in Transit 2020. Dropping the Democratic Façade. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020_04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf/.

Freedom House: Nations in Transit 2021 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2021>.

Freedom House: Nations in Transit 2021. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-04/NIT_2021_final_042321.pdf.

Freedom House: Nations in Transit 2022 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2022>.

Freedom House: Nations in Transit Methodology. URL: <https://freedomhouse.org/reports/nations-transit/nations-transit-methodology>.

Freedom in the World 2010 The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-03/FIW_2010_Complete_Book_Scan.pdf.

Freedom in the World 2014 The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2014_complete_book.pdf.

Freedom in the World 2018. The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties. URL: <https://rowman.com/ISBN/9781538112021/Freedom-in-the-World-2018-The-Annual-Survey-of-Political-Rights-and-Civil-Liberties>.

Freedom in the World 2018. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2018>.

Freedom in the World 2019. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2019>.

Freedom in the World 2020. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2020>.

Freedom in the World 2021. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2021>.

Freedom in the World 2022. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2022>.

Freedom in the World Methodology 2015. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Methodology_FIW_2015.pdf.

Freedom in the World Methodology 2022. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_Methodology_For_Web.pdf.

Freedom in the World The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties 1999–2000. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_1999-2000_complete_book.pdf.

Freedom on the Net 2012. Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/5062e8951e.html>.

Freedom on the Net 2013. Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/52663acd12.html>.

Freedom on the Net 2014 – Ukraine. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/FOTN_2014_Full_Report_compressedv2_0.pdf.

Freedom on the Net 2016. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2016>.

Freedom on the Net 2017. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2017>.

Freedom on the Net 2018. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2018>.

Freedom on the Net 2019. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-net/2019>.

Freedom on the Net 2020. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-net/2020>.

Freedom on the Net 2021. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-net/2021>.

Fukuyama F. Putin's war on the liberal order. *Financial Times*. March, 04. URL: <https://www.ft.com/content/d0331b51-5d0e-4132-9f97-c3f41c7d75b3>.

Gleicher N. Removing Coordinated Inauthentic Behavior from Russia, 2019, January 17. URL: <https://about.fb.com/news/2019/01/removing-cib-from-russia>.

Global Democracy has Another Bad Year. But Popular Protests Show Potential for Democratic Renewal *The Economist*. 22th January 2020. URL:

<https://www.economist.com/graphic-detail/2020/01/22/global-democracy-has-another-bad-year>.

Global Integrity Report: Ukraine – 2009. URL: <http://report.globalintegrity.org/reportPDFS/2009/Ukraine.pdf>.

Legal analysis of the draft Law «On Amending Certain Laws of Ukraine on Countering Threats to National Security in Information Sector,» registration #6688. URL: <https://medium.com/@cyberlabukraine/legal-analysis-of-the-draft-law-on-amending-certain-laws-of-ukraine-on-countering-threats-to-39b3738d97cf>.

Media forum in Warsaw: Ukrinform chief names three stages of promoting fake news in social media. Ukrinform, 2019. December 5. URL: <https://www.ukrinform.net/rubric-society/2831384-media-forum-in-warsaw-ukrinform-chief-names-three-stages-of-promoting-fake-news-in-social-media.html>.

Motorevska Y., Dmytro Replianchuk D., Bidun V. Inside a Ukrainian Troll Farm. Organized Crime and Corruption Reporting Project, 2019. September 20. URL: <https://www.occrp.org/en/investigations/inside-a-ukrainian-troll-farm>.

Nations in Transit Methodology. URL: <https://freedomhouse.org/reports/nations-transit/nations-transit-methodology>.

Press Freedom Index. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Press_Freedom_Index.

Reporter without Borders. URL: <https://rsf.org/en>.

Reporter without Borders: Press Freedom Index 2009. URL: <https://rsf.org/en/index?year=2009>.

Reporter without Borders: Press Freedom Index 2004. East Asia and Middle East have worst press freedom records. URL: https://web.archive.org/web/20120207171525/http://en.rsf.org/spip.php?page=classement&id_rubrique=551/.

Reporter without Borders: Press Freedom Index 2005. North Korea, Eritrea and Turkmenistan are the world's «black holes» for news. URL: https://web.archive.org/web/20120119202408/http://en.rsf.org/spip.php?page=classement&id_rubrique=549.

Reporter without Borders: Press Freedom Index 2006. North Korea, Turkmenistan, Eritrea the worst violators of press freedom. URL: https://web.archive.org/web/20120207171516/http://en.rsf.org/spip.php?page=classement&id_rubrique=35.

Reporter without Borders: Press Freedom Index 2010. Five decades after independence, African journalists still seeking freedom. URL: <https://>

web.archive.org/web/20110721221055/http://en.rsf.org/press-freedom-index-2010.1034.html.

Reporter without Borders: Press Freedom Index 2012. Syria, Bahrain and Yemen get worst ever rankings. URL: <https://web.archive.org/web/20160303230901/http://en.rsf.org/press-freedom-index-2011-2012%2C1043.html>.

Reporter without Borders: Press Freedom Index 2015. Ranking. URL: <https://rsf.org/en/ranking/2015>.

Reporter without Borders: Press Freedom Index 2018. Ranking. URL: <https://rsf.org/en/ranking/2018>.

Reporter without Borders: Ranking. 2020. URL: <https://rsf.org/en/ranking#>.

Reporters Without Borders. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Reporters_Without_Borders.

The Economist Group. URL: <https://www.economistgroup.com/>.

The Economist: Democracy Index 2006. The Economist Intelligence Unit's Index of Democracy 2006. URL: https://www.economist.com/media/pdf/DEMOCRACY_INDEX_2007_v3.pdf.

The Economist: Democracy Index 2008. Economist Intelligence Unit's. URL: <https://graphics.eiu.com/PDF/Democracy%20Index%202008.pdf>.

The Economist: Democracy Index 2008. Intelligence Unit's Index of Democracy 2008. URL: <https://graphics.eiu.com/PDF/Democracy%20Index%202008.pdf>.

The Economist: Democracy Index 2008. The Economist Intelligence Unit's Index of Democracy. 2008. URL: <https://graphics.eiu.com/PDF/Democracy%20Index%202008.pdf>.

The Economist: Democracy Index 2010. Democracy in retreat. A report from the Economist Intelligence Unit. URL: https://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf.

The Economist: Democracy Index 2011. Democracy under stress. A report from the Economist Intelligence Unit 2011. URL: http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy_Index_2011_Updated.pdf&mode=wp&campaignid=DemocracyIndex2011.

The Economist: Democracy index 2012. Democracy at a Standstill. A Report from The Economist Intelligence Unit. URL: <https://web.archive.org/web/20170320185156/http://pages.eiu.com/rs/eiu2/images/Democracy-Index-2012.pdf>.

The Economist: Democracy Index 2013. Democracy in limbo A report from The Economist Intelligence 2013. Unit. URL: http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy_Index_2013_WEB-2.pdf&mode=wp&campaignid=Democracy0814.

The Economist: Democracy index 2014. Democracy and its Discontents. A Report from The Economist Intelligence Unit. URL: <https://www.sudestada.com.uy/Content/Articles/421a313a-d58f-462e-9b24-2504a37f6b56/Democracy-index-2014.pdf>.

The Economist: Democracy Index 2015. Democracy in an age of anxiety 2015. URL: <https://www.yabiladi.com/img/content/EIU-Democracy-Index-2015.pdf>.

The Economist: Democracy Index 2016. Revenge of the «deplorables». URL: <http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy-Index-2016.pdf&mode=wp&campaignid=DemocracyIndex2016>.

The Economist: Democracy Index 2017. Free speech under attack. URL: https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/Democracy_Index_2017.pdf.

The Economist: Democracy index 2018. Me too? Political participation, Protest and Democracy. A report by The Economist Intelligence Unit. URL: http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy_Index_2018.pdf&mode=wp&campaignid=Democracy2018.

The Economist: Democracy Index 2019. A Year of Democratic Setbacks and Popular Protest. URL: <http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy-Index-2019.pdf&mode=wp&campaignid=democracyindex2019>.

The Economist: Democracy Index 2020. In sickness and in health 2020. URL: https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/#mktoForm_anchor.

The Economist: Democracy Index 2021. The China challenge. URL: <https://nonews.co/wp-content/uploads/2022/02/DI2021.pdf>.

Transparency International. Corruption Perceptions Index 2013. URL: <https://www.transparency.org/en/gcb/global/global-corruption-barometer-2013>.

Transparency International. URL: <https://www.transparency.org/en>.

Transparency International: Corruption Perceptions Index 2000. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2000>.

Transparency International: Corruption Perceptions Index 2002. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2002>.

Transparency International: Corruption Perceptions Index 2004. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2004>.

Transparency International: Corruption Perceptions Index 2009. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2009>.

Transparency International: Corruption Perceptions Index 2012. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2012/index/nzl>.

Transparency International: Corruption Perceptions Index 2013. URL: <https://www.transparency.org/en/gcb/global/global-corruption-barometer-2013>.

Transparency International: Corruption Perceptions Index 2015. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2015/index/ukr>.

Transparency International: Corruption Perceptions Index 2016. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2016>.

Transparency International: Corruptions Perceptions Index 2020. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/ukr>.

Transparency International: Corruptions Perceptions Index 2021. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2021/index/swz>.

World Press Freedom Index 2022 List: Norway tops the index, India plummeted to the 150th position. URL: <https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/world-press-freedom-index-2022-norway-tops-the-index-india-ranked-at-150th-position-1651663899-1>.

Yemelianova A. A Diagnosis of Corruption in Ukraine. *European Research Centre for Anti-Corruption and State-Building. Working Paper No. 14*. September. 2010. 15 p.

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

Кондратенко Олег Юрійович

УКРАЇНА У СВІТОВИХ РЕЙТИНГАХ ДЕМОКРАТІЇ

Монографія

Комп'ютерна верстка та макетування – Н. М. Лисенко

Підписано до друку 16.01.2023 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 10,23. Обл.-вид. арк. 7,48
Тираж 120 прим. Зам. № 2084

Видавець

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел. +38 (044) 285-65-61.
www.ipiend.gov.ua; e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.

вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600.
Тел. +38 (067) 441-21-24; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.